

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΟΥ

Τακτικού καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΩΝ ΘΕΩΝ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΡΧΑΙΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ

«ἀλλ' ἄκρας εὐθρίας

ἄπτοι' ἄν, ὅστις τὴν φύσιν νικᾷν θέλει».

(Εὐριπίδης).

Ἡ τάσις καὶ ἡ ὁρμὴ πρὸς γνῶσιν μεταφυσικῶν γεγονότων ἀποτελεῖ ἀνέκαθεν ἀνεκρίζωτόν τινα καὶ ἀδιάφθορον ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τὸν εὐγενῆ ἀγῶνα πρὸς ἀκριβῆ σύλληψιν καὶ κατανόησιν τῶν παντοειδῶν εἰκότων τοῦ βίου καὶ τοῦ κόσμου ἐν γένει διεξάγει ὁ ἄνθρωπος ἀνέκαθεν μετ' ἐνθέου ζήλου, εἰ καὶ διὰ τῆς χρήσεως βεβαίως ἐπὶ τοῦ προκειμένου διαφόρων ἐκάστοτε μεθόδων. Τὸ ἔργον τοῦτο τῆς μορφώσεως ἀκριβοῦς καὶ σαφοῦς περὶ κόσμου θεωρίας ἔκειτο κατὰ πρῶτον ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θρησκείας, ἥτις τὴν πραγματικότητα τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου ἐκάλυπτεν ἐπιμελῶς διὰ τοῦ πέπλου μυθικῶν παραστάσεων καὶ ἐννοιῶν.

Ἡ θρησκεία καὶ ὁ μῦθος, ἀποτελοῦσιν ἐν τῷ πνευματικῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου φαινόμενα πολὺ παλαιότερα τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ πρῶτον ἐκυριαρχεῖτο ὁ ἄνθρωπος ὑπὸ παραστάσεων καὶ λογισμῶν μυθικῆς κυρίως χροιάς. Τόσον τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν κόσμον, ὅσον καὶ τὸν ἴδιον αὐτοῦ ἐσωτερικὸν κόσμον, ἠδύνατο ὁ πρωτόγονος ἄνθρωπος, ὅπως καταστήσῃ ἑαυτῷ ἐναργῆ τε καὶ εὐχερῶς νοητόν, μόνον διὰ τῆς ὀνειροπαθοῦς δημιουργίας μυθικῶν παραστάσεων καὶ εἰκόνων. Πάντα τὰ ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν περιοχῶν τούτων συντελούμενα γεγονότα, ἡ ἀνατολὴ δηλονότι καὶ ἡ δύσις τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἀστέρων ἐν γένει τοῦ οὐρανοῦ, ἡ γένεσις, ἡ αὐξησις καὶ ἡ ξήρανσις τῶν φυτῶν, αἱ παντοειδεῖς εἰκόνες τοῦ βίου τῶν ζώων, ὑγίεια καὶ ἀσθένεια, γέννησις καὶ θάνατος, ἀγάπη καὶ μῖσος, γενναιότης καὶ δειλία, εὐφῦια καὶ πνευματικὴ σκότῳσις, ὄνειρα καὶ σπασμοί, ἐνθουσιασμός καὶ παραφροσύνη καὶ τὰ τοιαῦτα ἀνήγοντο εἰς τὴν ἀφανῆ δρᾶσιν δαιμόνων ἢ ὄντων ἐν γένει ὑπερφυσίος τινος καὶ θείας ὕφης. Τοῦτο παρατηροῦμεν καὶ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων τῶν προϊστορικῶν χρόνων. Ὁ βίος αὐτῶν ἐδεσπόζετο εὐ-

ρῶς τε καὶ ἰσχυρῶς ὑπ' ἀσαφῶν εἰκόνων σκοτεινῶν προαισθήσεων καὶ ἀβεβαίων οἰωνισμῶν ἀναφορικῶς πρὸς ἐνδεχομένην τινὰ ἐκάστοτε φθοροποιὸν δρᾶσιν ἀφίλων τε καὶ ἀστόργων δαιμόνων. Τὴν δρᾶσιν ὑπερανθρώπου τινὸς δυνάμειος διησιθάνοντο οἱ Ἕλληνες τῶν προϊστορικῶν χρόνων ζωηρῶς ἐκδηλουμένην ὑπὸ τὰ παντοειδῆ γεγονότα τῆς ἀχανοῦς ἐπικρατείας τῶν ἀστέρων καὶ τῶν νεφῶν ἢ τῶν ἀνεξερευνητῶν καὶ μυστηριωδῶν βαθῶν τῆς γῆς καὶ τῆς θαλάσσης ἢ τοῦ ἰδίου τέλους βίου αὐτῶν. Καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους ἔτι, καθ' οὓς ἡ θρησκεία αὕτη τῶν παναρχαίων Ἑλλήνων σταθερῶς ἐξελισσομένη ἀνῆλθε τὰς βαθμίδας ὑψηλῆς ὄντως καὶ ἀξιοθαυμάστου τελειότητος, κατὰ τοὺς ὀμηρικοὺς χρόνους δηλαδὴ, δρᾶ περαιτέρω ἐν τῷ πνευματικῷ καὶ ἠθικῷ αὐτῶν βίῳ λίαν ἐναργῶς ὁ κόσμος οὗτος τῶν ὑπόπτων καὶ παραδόξων μυθικῶν παραστάσεων. Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους τὰ πρόσωπα τῶν πολυαρίθμων ἐκείνων ἀνωνύμων δαιμόνων τῆς παλαιότητος θρησκείας ἀναλαμβάνουσι βεβαίως ἐν τινι μέτρῳ αὐτοὶ οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, παρὰ ταῦτα ὁμως παραμένουσιν οἱ δαίμονες οὗτοι περαιτέρω ὑφιστάμενοι πλησίον τῶν νέων θεῶν καὶ ἐπιτελοῦσι μάλιστα παρὰ τοῖς ἀνθρώποις κατ' ἐντολὴν αὐτῶν ἔργα ἐπιζήμια ἢ ἐπωφελῆ. Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους μάλιστα τοῦ ἀρχαίου βίου παρατηροῦμεν παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατ' εὐθὺ ἐκτενῆ τινὰ ὑποστροφὴν τῆς θρησκείας αὐτῶν εἰς περιοχὰς πλήρεις δαιμόνων καὶ κακοβούλων πνευμάτων· ἡ πίστις τῶν Ἑλλήνων, ὅφ' ἦν αὕτη νῦν ἀνέλαβε διάπλασιν καὶ μορφήν, ἐπέδρασε περαιτέρω ἐπὶ τῆς θρησκείας τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐτροφοδότησε πλουσίως τὴν πίστιν τῶν ὁπαδῶν τοῦ Ναζωραίου εἰς τὸν Σατανᾶν καὶ τὸν κόσμον ἐν γένει τῶν καταχθονίων καὶ ὀλεθρίων πνευμάτων. Παρὰ ταῦτα παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι ἡ πίστις ἐπὶ τὴν κραταιὰν καὶ ἀπεριόριστον ἰσχὺν τῶν δαιμόνων καὶ τῶν θεῶν, ἡ ἀγωνία καὶ ὁ φόβος πρὸ τῆς ἀδυσωπῆτου καὶ ἀμαχήτου βουλῆσεως αὐτῶν ἐξελισσομένου καὶ δεόντως ἐκάστοτε προαγομένου τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἠθικοῦ αὐτῶν βίου μετεποιεῖτο πολλάκις παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εἰς εὐχαριν ἐλπίδα ἐπὶ τινὰ ὑπὸ τῶν ὑπερφῶν τούτων ὄντων εὐγενῶς χορηγηθησομένην ποτὲ βοήθειαν καὶ ἀρωγὴν. Τοῦτο ἐνέπνεε τὸν Ἕλληνα τῶν παλαιωτάτων ἐποχῶν ἡδείας εὐφροσύνης καὶ ἐπιτερπῶν συναισθημάτων ἀσφαλείας καὶ βεβαιότητος, ἐνεθάρρυνε δ' αὐτὸν ὑπερόχως πρὸς εὐθυμον διεξαγωγὴν τῶν ἔργων αὐτοῦ. Ἱερεῖς καὶ μάντις ἡρμήνευον αὐτῷ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα παντοιοτρόπως διεδήλουν τὴν παρουσίαν καὶ τὴν κυριαρχίαν τῆς θεότητος, καὶ συνεβούλευον αὐτῷ τὴν προσφορὰν θυσιῶν εὐλαβοῦς εὐσεβείας ἵνα οὕτως ἐπισπᾶται οὗτος ἐκάστοτε τὴν φιλίαν αὐτῆς καὶ εὐμένειαν. Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀνελάμβανεν οὕτω βαθμὴν τὸν τύπον ὑψηλοτέρου τινὸς κεφαλαίου τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου. Ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ εὗρον τὴν βαθυτάτην καὶ εἰλικρινεστάτην αὐτῶν ἑκφρασιν οὐ μόνον τὰ παγερά συναισθήματα τοῦ ἀμετρήτου δέους καὶ τῆς σκοτεινῆς φρίκης πρὸ τῶν ἀκαταλήπτων μυστηρίων τῆς φύ-

σεως, ἀλλὰ καὶ αἱ εὐχάριτες ἔτι ἐλπίδες ἐπὶ τὴν φιλίαν τῶν ἡπίων τε καὶ ἀγαθῶν θεοτήτων καὶ ἐπὶ τὴν πρόθυμον ὑπ' αὐτῶν χορηγίαν τῆς δεούσης ἀρωγῆς.

*
* *

Ὀλίγοι τινὲς σήμερον μετὰ σοβαρότητος πιστεύουσιν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες δύνανται, ὅπως παρέχουσιν ἡμῖν τὸ ὑπόδειγμα ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θεωρίας καὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ βίου. Ἀναντιρρήτως ἡ φιλοσοφία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θεωρεῖται εἰσέτι ὡς ὁ τελειότερος τρόπος λογισμοῦ ἐπὶ τῶν παντοειδῶν γεγονότων τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου, εἰ καὶ τὰ πορίσματα αὐτῆς σήμερον μόνον ἱστορικὴν τινα σημασίαν κατέχουσιν. Μείζωνος ὑπολήψεως καὶ τιμῆς ἀπολαμβάνουσι παρ' ἡμῖν σήμερον τὰ ἔργα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, τῆς πλαστικῆς δηλονότι, τῆς ζωγραφικῆς, τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ποιήσεως. Τὰ ἔργα ταῦτα, εἰ καὶ ἐπαύσαντο πλέον θεωρούμενα ὡς τὰ μόνα ὑποδείγματα ἀληθοῦς καλλιτεχνικῆς δημιουργίας, ἀναλαμβάνουσι παρὰ ταῦτα ἐνώπιον ἡμῶν τὸ κλέος ἀμέμπτου τελειότητος, ἥτις ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ ἔργῳ τῆς ἀνθρωπότητος καθόλου ἐν τοσοῦτῳ μεγάλῳ βαθμῷ ὑπάρχει. Ἄξιον παρατηρήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι, ὅτι τὰ ἔργα ταῦτα ἀσκοῦσιν ἐπὶ τοῦ θυμικοῦ τῶν ἀνθρώπων σήμερον οὐχὶ μόνον αἰσθητικὴν, ἀλλὰ καὶ ἠθικὴν τινα ἔτι, δρᾶσιν καὶ ἐπιρροήν. Καὶ ἐκεῖνοι ἔτι, οἵτινες οὐδὲν θέλουσιν, ὅπως γινώσκωσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν περὶ κόσμου θεωρίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἢ μετὰ τοῦ ἀγίου Αὐγουστίνου θεωροῦσι τὰς ἀρετὰς τῶν εἰδωλολατρῶν ἐν γένει ὡς λαμπρὰ μόνον ἀμαρτήματα, κοσμοῦσι τὰ δωμάτια αὐτῶν δι' εἰκόνων ἀρχαίων ναῶν καὶ τέρπουσι καθ' ἐκάστην τὴν ψυχὴν αὐτῶν διὰ τῆς εὐφροσύνου θέας εἰκόνων ἀρχαίων θεῶν.

Ὁ πνευματικὸς κόσμος τῶν Ἑλλήνων δύναται, ὅπως πλέον παντὸς ἄλλου διασαφήσῃ καὶ ἐρμηνεύσῃ ἡμῖν τὰ μυστήρια τῆς γενέσεως τῶν ὄντων ἐν τε τῷ βίῳ καὶ τῇ φύσει ἐν γένει καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ λαὸς οὗτος δύναται, ὅπως ἐν πολλοῖς ἀποτελεῇ παρ' ἡμῖν πολῦτιμον πρότυπον καὶ ὑπόδειγμα. Τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διετήρησαν μέχρις ἡμῶν ἀμείωτον τὴν χάριν καὶ τὴν δροσερότητα αὐτῶν, εἰ καὶ συνέστησαν ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἐπεκράτουν ὄροι τοῦ βίου καὶ τῆς θρησκευτικῆς πίστεως παντελῶς διάφοροι ἐκείνων, οἵτινες ἐπικρατοῦσι παρ' ἡμῖν σήμερον. Τοῦτο συμβαίνει, διότι τὰ ἔργα ταῦτα ἐμφανίζουσιν ἡμῖν μετ' ἐναργοῦς καθαρότητος τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἀλήθειαν τοῦ βίου. Οὕτω τὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου εἶναι σήμερον τόσον νέα καὶ δροσερά, ὅσον ἦσαν καὶ πρὸ τριῶν περίπου χιλιᾶδων ἐτῶν. Τὸ αὐτὸ ῥητέον καὶ περὶ τῶν γλυπτικῶν κυρίως ἔργων τῆς Ὀλυμπίας. Πανταχοῦ ἐνταῦθα ἀποκαλύπτεται ἡμῖν ἡ ἀλήθεια κατὰ τινα θεῖον καὶ οὐράνιον τρόπον. Τὰ ἀληθῆ καλλιτεχνικὰ ἔργα ἀποτελοῦσιν οὐχὶ εἰκόνας ἐξάλλου φαντασίας καὶ ἀρρώστων ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ προϊόντα πολλῶν

μᾶλλον τῆς ἐσωτερικῆς ἀνάγκης τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου, ὅστις ἔχει θείαν ὄντως σύνθεσιν καὶ ὑφήν. Πανταχοῦ ἐκεῖ, ἔνθα ἀποκαλύπτεται ἡ ἀλήθεια τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου, συντελεῖται καθ' ὑπερφύᾳ τρόπον ἀποκάλυψις τις τοῦ θείου καὶ τοῦ οὐρανίου. Πᾶσα γυνήσια καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἔχει τὸν ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον προορισμόν, ὅπως ἄγῃ εἰς φῶς τὴν ἀλήθειαν ὡς τινα θείαν καὶ οὐρανίαν εἰκόνα, καὶ οὕτω ἐν τινι μέτρῳ ἐμφορεῖται αὕτη λογισμῶν θρησκευτικοῦ χαρακτήρος.

Ἡ ἑλληνικὴ ὠραιότης εἶχε παρὰ τῷ Γερμανῷ ποιητῇ Hölderlin κυρίως τὴν ἀξίαν τοιαύτης τινὸς θείας ἀληθείας καὶ οὐρανίας· καὶ ὁ κόσμος τῶν ἑλληνικῶν θεῶν ἦτο ἀντικείμενόν τι οὐχὶ τῆς πίστεως, ἀλλὰ τῆς γνώσεως πολλῷ μᾶλλον καὶ τῆς θεωρίας. Ὁ ποιητὴς οὗτος ἐπίστευεν ἐκ βαθέων, ὅτι τοῖς Ἑλλήσιν ἀπεκαλύφθη τὸ θεῖον ὑπὸ τὸν τύπον τῆς ὑψηλοτέρας καὶ ἐξοχωτέρας πραγματικότητος· ἐν τῇ ἀρρήτῳ ἐκείνῃ ὠραιότητι, ἣτις περιλοῦει τὰ ἔργα αὐτῶν, ἀποκαλύπτεται οὐσία τις, ἣτις εἶναι μεστὴ φυσικότητος, ἀπλότητος καὶ ἀληθείας. Κατὰ ταῦτα ὁ Hölderlin διδάσκει ἡμᾶς, ὅπως τοὺς λογισμοὺς καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θεωρῶμεν οὐχὶ ἀπλῶς ὡς μάρτυρας ἰδιορρύθμου τινὸς ὑπ' αὐτῶν ἀντιλήψεως τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὡς τεκμήρια πολλῷ μᾶλλον οὐρανίας ἀληθείας, ἣτις κατ' ἐξοχον τρόπον ἀπεκαλύφθη ποτὲ αὐτοῖς. Ἐκεῖ, ἔνθα τὸ θεῖον πνεῦμα ἐν πάσῃ τῇ λαμπρότητι αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη ποτὲ, δρᾷ τοῦτο περαιτέρω μετὰ πολλῆς ἰσχύος καὶ ἐναργείας, τῷ δ' εὐλαβῶς θεωμένῳ αὐτὸ χορηγεῖ ἐκάστοτε φιλοφρόνως τε καὶ εὐμενῶς εὐγενεῖς καὶ εὐρύθμους ἀρχὰς τοῦ βίου καὶ δὴ καὶ ἀνεξαρτήτως πάσης συνθήκης ἐθνικότητος ἢ φυλῆς. Οἱ Ἕλληνες ἀπεκάλυψαν πᾶσι τοῖς λαοῖς τῆς Εὐρώπης τὴν ἀλήθειαν ἐπὶ παντὸς τομέως τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Πρῶτον ἀνέλαβον τὴν ἀλήθειαν ταύτην οἱ Ῥωμαῖοι, οὗτοι δὲ ὡς μεστὰι διεβίβασαν αὐτὴν περαιτέρω εἰς πάντας τοὺς λαοὺς τῆς Δύσεως.

* * *

Ἡ ὑπαρξὶς ἐν τῷ κόσμῳ καταδεικνύει ἐν τῇ περιοχῇ τῆς τέχνης τὸ θεῖον αὐτῆς πρόσωπον. Παρὰ τοῖς Ἑλλήσι ἀνταποκρίνεται ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία εὐρύτατα ταῖς παραστάσεσι καὶ ἀντιλήψεσιν αὐτῶν περὶ Θεοῦ. Εἶναι λίαν παράδοξον, ὅτι οἱ φίλοι τῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος οὐχὶ πολὺ διαφέρον ἐπιδεικνύουσιν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἐπὶ μακρὸν ἐθεωρεῖτο ἡ θρησκεία αὕτη ὡς τι παίγνιον μόνον πνευματώδεις τε καὶ χαρίεν. Ἡ ἐπιστήμη τοῦ 19ου αἰῶνος, ἣτις αἰσθητῶς δρᾷ περαιτέρω μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἐν πάσαις ταῖς περιοχαῖς τοῦ πνευματικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, ἠρεῦνα τὴν θρησκείαν ταύτην ἐν ὧσι κυρίως τῶν πορισμάτων τῆς γενικῆς λαογραφίας. Καὶ ὑπ' αὐτοὺς τοὺς ὑψηλοτέρους ἐτι τύπους τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διέβλεπεν ἡ ἐπιστήμη τοῦ

19ου αἰῶνος τὴν καλλιτεχνικὴν μόνον διασάφησιν καὶ ἐξύψωσιν πρωτογόνων ἀπλῶς καὶ ἐν πολλοῖς λίαν ὑπόπτων βιωτικῶν παραστάσεων. Εἶναι ὄντως πολὺ παράδοξον, ὅτι τοιαύτη τις κρίσις ἡσκεῖτο ἐπὶ τῆς πίστεως ἐνὸς Ὁμήρου, οὗτινος ἡ σοφία ἀποτελεῖ τὸ μόνιμον καὶ ἀρραγὲς θεμέλιον, ἐφ' οὗ κτίζουσι τὰ μέγαρά αὐτῶν κατὰ πᾶσαν ἐποχὴν οἱ μεγάλοι ἥρωες τοῦ πνεύματος. Οἱ ἄνθρωποι τῶν νεωτέρων χρόνων οὐδαμῶς ἠθέλησαν, ὅπως δεόντως παρατηρήσωσιν, ἐν ποίῳ ἐκτάκτῳ βαθμῷ ὁ κόσμος τοῦ Ὁμήρου πληροῦται ὑπὸ τῆς δυνάμεως καὶ τῆς δεσποτείας τοῦ θεοῦ· ἐπὶ τοῦ προκειμένου παρείδον οὗτοι τελέως τὸ γεγονός, ὅτι παρ' Ὁμήρῳ ἡ παρουσία τοῦ θεοῦ ὑπὸ γηίνας μορφᾶς συντελεῖ κυρίως οὐχὶ εἰς τὴν ἐρμηνείαν καὶ διακαίωσιν τοῦ ἀδοκῆτου, ἀλλ' εἰς τὴν ἀποκάλυψιν πολλῷ μᾶλλον τοῦ φυσικοῦ καὶ τοῦ ἀναγκαίου ὑπὸ τὴν ἱερὰν αὐτῶν καὶ ἁγίαν βαθύτητα. Παρ' Ὁμήρῳ οὐδὲν συμβαίνει ἄνευ τῆς ἐπεμβάσεως τῆς θεότητος. Ὁ ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ ποιητοῦ τούτου ἐμφανιζόμενος ἡμῖν σύνδεσμος τοῦ ὅλου βίου μετὰ τοῦ θεοῦ ὑπάρχει ἔτι καὶ ἐν τοῖς μεθομηρικοῖς ἔργοις καὶ ἐν τῷ δημοσίῳ ἐν γένει καὶ ἰδιωτικῷ βίῳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Ὁ λαὸς οὗτος ἦτο ἐκτάκτως εὐσεβὴς καὶ ἐν πάσῃ περιοχῇ τοῦ βίου αὐτοῦ εἶχεν ἐναργῆ αἴσθησιν τῆς ἐγγύτητος τοῦ θεοῦ. Τὴν ἐγγύτητα ταύτην κατανοοῦμεν κυρίως οὐχί, ὅταν στρέφωμεν τὰ βλέμματα ἡμῶν εἰς τὰς περιόχας τῶν λατρευτικῶν ἡθῶν καὶ ἐθίμων ἢ τῶν μυθικῶν παραστάσεων, ἀλλ' ὅταν ἐρωτῶμεν πολλῷ μᾶλλον περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ιδέας τοῦ θεοῦ, ἥτις ὑπόκειται πάντων τῶν ἐξωτερικῶν τούτων τύπων. Ὑπ' οὐδενὸς δόγματος ἢ ὑποχρεωτικῆς διδασκαλίας δεσπόζεται ἡ ἑλληνικὴ θρησκεία. Καὶ τοῦτο ἔτι ἀποτελεῖ ἐν τῶν μαρτυρίων τῆς ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ ἐπικρατοῦσης ἐγγύτητος τοῦ θεοῦ. Ὅφειλομεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅπως ὑπὸ τὴν πολλαπλότητα τῶν παραστάσεων ἀναγνωρίζωμεν ἐκάστοτε τὴν θεμελιώδη ἐκείνην ιδέαν, ἣν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχον περὶ θεοῦ καὶ περὶ τῆς ὀφειλομένης ἐναντι αὐτοῦ στάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον εὐρύτερον ἡ ιδέα αὕτη ἀναπτύσσεται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν, ἐπὶ τοσοῦτον ἐναργέστερον γίνεται ἡμῖν σαφές, ὅτι οἱ περὶ θεοῦ λογισμοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀνέλαβον καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς ἔτι τῶν μεταγενεστέρων χρόνων σπουδαίαν καὶ κρίσιμον σημασίαν. Τοῦτο συνέβη βεβαίως οὐχὶ τόσον ἐν τῇ περιοχῇ ἐκείνῳ, ὅπερ τις ἐνσυνειδήτους ἀποδέχεται καὶ διδάσκει, ὅσον ἐν τῇ περιοχῇ τῆς φυσικῆς θεωρίας πολλῷ μᾶλλον καὶ τῆς ἀβιάστου ἀναγνωρίσεως καὶ ἐκτιμήσεως τῶν νόμων τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου καὶ πρὸ παντὸς ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πνευματικῆς στάσεως καὶ διαθέσεως τοῦ δημιουργικοῦ ἀνθρώπου, τοῦ καλλιτέχνου δηλονότι.

Ἡ ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐμφανιζομένη ἡμῖν ἐκάστοτε συνάντησις τῶν θεῶν μετὰ τῶν ἀνθρώπων ὑπ' ἀνθρωπίνην μορφήν ἔχει κυρίως τὴν σημασίαν οὐχὶ τοῦ ὑποβιβασμοῦ τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ τῆς ἐξυψώσεως

πολλῷ μᾶλλον τοῦ ἀνθρωπίνου. Ἐν τῷ ἐλληνισμῷ οὐδεὶς χωρισμὸς καὶ οὐδεμία ἀντίθεσις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου. Πανταχοῦ ἐκεῖ, ἔνθα τὸ πεφωτισμένον βλέμμα ἀναγνωρίζει τὴν οὐσίαν καὶ τὴν ἀλήθειαν τῶν πραγμάτων, ἀποκαλύπτεται ἡ θεότης· κάλλιον εἰπεῖν εἶναι ἡ θεότης αὐτὴ αὐτὴ ἡ οὐσία, αὐτὴ αὐτὴ ἡ ἀλήθεια. Ἡ πολλαπλότης τῶν ἀρχαίων θεῶν ἀνταποκρίνεται τῇ πολλαπλότητι τῶν εἰκόνων ἐκείνων, ἃς ἐμφανίζει ἡμῖν ἐκάστοτε ὁ κύκλος τῆς ζωῆς καὶ ἃς ὑπὸ τὴν διαφορότητα τῆς οὐσίας αὐτῶν δεόντως ἀναγνωρίζει καὶ τιμᾷ ὁ εὐσεβὴς λογισμός. Πᾶσαι αἱ εἰκόνες αὗται ἐνοῦνται ὑπὸ τὸ σεπτὸν πρόσωπον ὑψίστης τινὸς μεγαλειότητος, τοῦ Διὸς δηλαδὴ, ὅστις συνέχει καὶ διευθύνει τὰ σύμπαντα ἐν τάξει καὶ ἁρμονίᾳ. Οἱ θεοὶ τῆς Ἑλλάδος καθιστῶσι τὸ βλέμμα τοῦ ἀνθρώπου μέγα καὶ εὐρύ· καταδεικνύουσιν αὐτῷ τὸν πλοῦτον τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου καὶ ἐπιτρέπουν αὐτῷ, ὅπως ὑπὸ τὰς παντοειδεῖς εἰκόνας τοῦ πλούτου τούτου καθορᾷ τὸ ὑψηλὸν καὶ ἔξοχον αὐτῶν πρόσωπον. Ποίησις, ἐπιστήμη, τέχνη καὶ τὰ ὅμοια φωτίζονται παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ὑπὸ τῶν ὑψηλῶν τούτων ἰδεῶν περὶ ἀληθείας καὶ θείου. Οἱ κλάδοι οὗτοι τῆς πνευματικῆς δημιουργίας τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνος ἀνέλαβον ἐν Εὐρώπῃ θέσιν σεπτῆς ἐπικρατείας καὶ ἰσχυρᾶς ἡγεμονίας. Αἱ ἰδέαι τοῦ μηδενισμοῦ ἀπειλοῦσι δεινῶς τὸν σύγχρονον βίον. Δι' οὐδεμιᾶς ἐντάσεως τοῦ πνεύματος καὶ δι' οὐδεμιᾶς πράξεως βίας δυνησόμεθ' ὅποτε, ὅπως ὑπερνήκωμεν καὶ καταβάλωμεν τὰς ἰδέας ταύτας, ἢ διὰ τῆς ἐκάστοτε ἀνανεουμένης συναντήσεως ἡμῶν μετὰ τοῦ θείου ὡς ἀληθοῦς καὶ ὑπερφουδὸς παραστάσεως τῆς οὐσίας τοῦ κόσμου.

*
* * *

Πάντες γινώσκομεν τοὺς θεοὺς τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς παιδικῆς ἡμῶν ἡλικίας. Πρὸ τῶν μαρμαρίνων αὐτῶν ἀγαλμάτων πολλάκις ἔστημεν μεστοὶ εὐλαβοὺς θάμβους καὶ ἐκτενῶς ἐλάβομεν αἴσθησιν πνοῆς ὑπεργείου τινὸς μακαριότητος. Παρὰ ταῦτα μετὰ βραχὺν λογισμὸν ἐπὶ τῆς οὐσίας καὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν θεῶν τούτων φαίνονται οὗτοι ἡμῖν οὐχὶ ἐπαρκῶς ἄγιοι ἢ κάτοχοι ὑπερκοσμίου τινὸς κύρους τε καὶ μεγαλείου. Ὅμως ἀδιαλείπτως καταπλήττουσιν ἡμᾶς οἱ θεοὶ τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐπὶ τῶν ὧτων ἡμῶν ὡς τις μαγικὴ λέξις ἡχεῖ ἐκάστοτε τὸ ὄνομα αὐτῶν. Ὑψηλαὶ πύλαι διανοίγονται πρὸ τῶν ἐκθάμβων ἡμῶν ὀφθαλμῶν καὶ ἀπέραντος λάμπης καταστράπτει ἡμᾶς. Ζεὺς, Ἀπόλλων, Ἀθηνᾶ. Ποῦ ἐμφανίζονται ἡμῖν ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὁράματα ὑψηλοτέρας καὶ θαυμασιωτέρας ὕφης;

Εἶναι ὄντως ἐκτάκτως περίεργον, ὅτι, ἐνῶ ἐπὶ πασῶν τῶν ἄλλων ἐπικρατεῖων τῆς θεωρίας τοῦ βίου προθύμως ὑπὸ τῶν λογίων ἀναγνωρίζεται ἡ ὑψηλὴ κλήσις καὶ ἡ ἀπόλυτος πολλάκις ὑπεροχὴ τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος, βλέπουσιν οὗτοι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐλληνικῆς θρησκείας παιγνιώδη τινὰ

μόνον τύπον τοῦ ἐπὶ πᾶσαν τὴν γῆν διηπλωμένου πολυθεϊσμοῦ. Ἀναντιρρήτως τὸν τύπον τοῦτον βλέπουσιν οὗτοι διαπεφωτισμένοι πως διὰ τοῦ τῷ Ἑλληνι κυρίως προσιδιάζοντος πλεονεκτήματος ἐκεῖνον ποιητικῆς τιнос καὶ καλλιτεχνικῆς τῶν πραγμάτων παραστάσεως, παρά ταῦτα ὁμως θεωροῦσιν οὗτοι τοῦτον οὐχὶ πολὺ διάφορον τοῦ τύπου τῶν ἄλλων ἐθνικῶν θρησκειῶν. Ἡ κρίσις αὕτη ἀναφέρεται βεβαίως οὐχὶ τόσον εἰς τὰς ἰδέας θεολογικῶν καὶ φιλολογικῶν κύκλων, ὅσον εἰς τὸ περιεχόμενον πολλῶ μᾶλλον τῆς ἀφελοῦς πίστεως τοῦ λαοῦ, ἥς παλαιότατον καὶ πολυθρύλητον μνημεῖον τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κυρίως εἶναι καὶ ἦτις παρά τὰς κατ' αὐτῆς διαμαρτυρίας καὶ ἐπιθέσεις ἐκτενῶς ἐρρῦθμιζε καὶ συνεῖχε τὸν βίον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Μεταξὺ πάντων τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος μόνον ἡ πίστις αὕτη κατ' ἐξοχὴν ἀποτελεῖ περιοχὴν τινα τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, ἥτινι ἡ ἀνθρωπότης οὐδὲν δῆθεν ὀφείλει, ἐφ' ὅσον ἐκ ταύτης οὐδὲν δὴ ἔμαθε ποτε αὕτη ἄξιον λόγου καὶ χρήσιμον. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν φαινόμενόν τι ὀδυνηρᾶς ἀντιφάσεως. Πῶς θὰ ἦτο ἡμῖν δυνατόν, ὅπως ἐκ τῆς λοιπῆς κτήσεως λαοῦ τιнос ἀποσπάσωμεν τὸν κόσμον τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ πεποιθήσεων, ἵνα οὕτως αὐτὰς μόνον προσηκόντως ἐλέγξωμεν ὡς παιγνιώδη κατασκευάσματα αὐτοῦ, ἐνῶ παραλλήλως θαρρούντως δεχόμεθα, ὅτι ἐπὶ τῶν λοιπῶν κλάδων τοῦ πολιτισμοῦ σπουδαῖα κατορθώματα ἐπετέλεσεν ὁ λαὸς οὗτος; Ποῖον κατόρθωμα τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἀπηλλαγμένον εὐλαβείας καὶ θρησκευτικότητος; Πανταχοῦ ἐκεῖ, ἔνθα θρησκεία καὶ πολιτισμὸς ἐμφανίζονται ἡμῖν ὑπὸ τὴν πρωταρχικὴν αὐτῶν δύναμιν καὶ ἰσχύν, συγκροτοῦσι ταῦτα κατὰ βάθος ἀδιάσπαστον ἐνότητα καὶ ἀρραγῇ· ἡ θρησκεία οὐδαμῶς ἀποτελεῖ ἀγαθόν τι, ὅπερ προσεπέρχεται τοῖς ἄλλοις ἀγαθοῖς τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τὴν βαθυνώμονα πολλῶ μᾶλλον ἀποκάλυψιν τοῦ πολιτισμοῦ τούτου, τοῦ ἰδιορρύθμου περιεχομένου καὶ τῆς ἰδιορρύθμου οὐσίας αὐτοῦ. Ἐν τῇ ἱερᾷ σφαίρᾳ τῆς θρησκείας πᾶσαι αἱ δυνάμεις καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ πολιτισμοῦ ἀποκαλύπτουσιν ὑπερόχως τὸ πρόσωπον ἐκεῖνο τῆς ἀτέρμονος αἰωνιότητος. Παρά τοῖς διαφοροῖς λαοῖς τὰ θεῖα πράγματα οὐδὲν ἄλλο παριστώσιν ἢ τὸ ἀπέραντον μόνον θεμέλιον τῆς ἰδιοφυΐας αὐτῶν. Παντὶ λαῷ ἀντιστοιχῶς τῇ ἰδιορρυθμίᾳ αὐτοῦ ἀπεκαλύφθη τὸ θεῖον ὑπὸ ἰδιὸν τινα καὶ ἀτομικὸν τρόπον.

Τούτου ἕνεκα πᾶσα γνησία θρησκεία ἀνήκει εἰς τὸν κύκλον τῶν πνευματικῶν κτημάτων τῆς ἀνθρωπότητος καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ ἐρευνητὴς ταύτης οὐδαμῶς ἔχει τὸ δικαίωμα, ὅπως διατείνεται, ὅτι ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἀσχολεῖται δῆθεν περὶ τὴν μελέτην πνευματικῶν δημιουργημάτων παιδαριώδους ὕφης. Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φέρει τὰ ἐμφανῆ καὶ σαφέστατα σημεῖα τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ λογισμοῦ, ὧν ἡ ἰδιορρυθμία ὕψι καὶ οὐσία οὐχὶ δεόντως μέχρι τοῦδε ἐμελετήθη καὶ ἐξετιμήθη. Ἡ θρησκεία αὕτη, ὡς ταύτην ἡμῖν ὁ Ὅμηρος κυρίως ἐμ-

φανίζει, θεωρεῖται ὑπὸ πολλῶν ὡς τις παιγνιώδης μυθολογικὴ σύνθεσις φαντασίας τινὸς ἐξάλλου καὶ εὐδινήτου. Τὴν γένεσιν τοιαύτης γνώμης ἔδει, ὅπως κωλύσῃ πῶς ὁ τῷ μεγίστῳ τούτῳ ποιητῇ τῆς ἀνθρωπότητος ὀφειλόμενος παρ' ἡμῶν σεβασμός. Ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παρέχεται ἡμῖν μεγαλειώδης εἰκὼν τοῦ κόσμου, ἐν ᾗ ἡ ἀνθρωπίνη ὑπαρξὺς καὶ οὐσία, ὁ ἐπίγειος βίος ἐν γένει ἐξόχως πληροῦται ὑπὸ τῆς παρουσίας τοῦ θεοῦ.

Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἐν τῇ περιοχῇ τῶν θρησκευτολογικῶν ἐρευνῶν δεσπόζουσι δύο κυρίως μέθοδοι ἐρεῦνης. Διὰ τῆς μιᾶς τούτων ἐρευνῶνται τὰ θρησκευτικὰ γεγονότα τοῦ βίου ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν κυρίως καὶ λαογραφικῶν δεδομένων καὶ οὕτως ἐν ταύτῃ λαμβάνονται πρὸ ὀφθαλμῶν ἐξωτερικοὶ κατ' ἐξοχὴν τύποι λατρείας, οὐχὶ δὲ τὰ πνευματικὰ ἢ ἠθικὰ ἐλατήρια, ἅτινα ὠθοῦσι τὸν ἄνθρωπον ἐκάστοτε εἰς τὴν ἀναζήτησιν τοῦ θεοῦ καὶ τῶν ὑπερκοσμίων ἐν γένει δυνάμεων. Οἱ τῆς μεθόδου ταύτης ποιούμενοι χρῆσιν στρέφουσι τὰ βλέμματα αὐτῶν ἐπὶ τὰς θρησκευτικὰς εἰκόνας, ἃς αἱ μᾶζαι κυρίως ἐμφανίζουσιν ἡμῖν διὰ τῶν παντοειδῶν αὐτῶν λατρευτικῶν καὶ τελετουργικῶν ἡθῶν καὶ ἔθιμων. Διὰ τῆς ἄλλης μεθόδου ἐρευνῶνται τὰ θρησκευτικὰ γεγονότα τοῦ βίου ἐν ᾧ κυρίως οἰκείων ἐκθέσεων μεγάλων ποιητῶν ἢ συγγραφέων ἐν γένει, οἵτινες εἶναι οἱ πρῶτοι δημιουργοὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ οἱ διδάσκαλοι καὶ πνευματικοὶ ἡγέται τοῦ λαοῦ, ᾧ τινι καὶ αὐτοὶ ἀνέκουσιν. Οἱ τῆς μεθόδου ταύτης ποιούμενοι χρῆσιν θεωροῦσι τὴν ἱστορικὴν μέθοδον ἀνεπαρκῆ ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἀναζητήσεως, ἀνερέσεως καὶ βεβαιώσεως τῶν βαθυτέρων ἀξιών τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν λαῶν, τονίζουσι δὲ τὸ καθήκον τῆς ἐκκινήσεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἐκ τῶν πηγῶν. Ὡς μίαν τοιαύτην πηγὴν καὶ δὴ καὶ τὴν κυριωτέραν θεωροῦσιν οὗτοι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας τὸν Ὅμηρον. Τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐρευνῶσιν οὗτοι καὶ μελετῶσιν οὐχὶ ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν, λαογραφικῶν ἢ ἐθνολογικῶν δεδομένων, ἀλλ' ἐξ αἰσθητικῆς μᾶλλον καὶ πνευματικῆς ἐπόψεως. Τὴν θρησκείαν ταύτην διασαφοῦσιν οὗτοι διὰ τῆς ἐπαγωγῆς οἰκείων ἰδεῶν τοῦ Ὀμήρου κυρίως, τοῦ Πινδάρου καὶ τῶν τραγικῶν ποιητῶν καὶ ἀποκροῦουσιν ἀποφασιστικῶς τὴν μέθοδον ἐκείνην ἐρεῦνης, ἥτις ὁρμάται ἀπὸ τῆς προσεκτικῆς παρατηρήσεως τῶν ἱστορικῶν τυχῶν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ἐθνικῶν αὐτῶν τάξεων καὶ διαιρέσεων, τῶν κοινωνιολογικῶν ὄρων καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἐν γένει προϋποθέσεων καὶ συνθηκῶν τοῦ βίου αὐτῶν. Ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ ἐμφανίζονται ἡμῖν τὸ πρῶτον οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ὑπὸ τὴν ἀφελῆ πραγματικότητα φυσικῆς τινος καὶ ἀκτινοβόλου λαμπρότητος, τοῦτο ὁμῶς συντελεῖται οὐχὶ διὰ τινος ἐπιμόχθου περισυλλογῆς μυθολογικῶν ὑπολειμμάτων καὶ λατρευτικῶν ἢ τελετουργικῶν ἐρειπίων, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως πολὺ μᾶλλον τῆς ἰδέας καὶ τοῦ κοσμικοῦ χαρακτῆρος τῶν θεῶν τούτων, ὡς

ταῦτα μεγαλοπρεπῶς παραδίδει ἡ ὑψηλὴ ποίησις τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ. Αἱ ἰδεώδεις εἰκόνες τῶν Ὀλυμπίων θεῶν συνεννοῦσιν ἐν ἑαυταῖς ἀβιάστως ἀπλότητα, καθαρότητα καὶ βαθύτητα ἐν ἐξόχῳ βαθμῷ, καὶ οὕτως οὐδαμῶς δύναται, ὅπως ἀγνοήσῃ ταῦτας, ἐκεῖνος, ὅστις ἀσχολεῖται περὶ τὴν σπουδὴν κλάδου τινὸς τοῦ ἀρχαίου βίου. Πάντως ῥητέον ἐπὶ τοῦ προκειμένου, ὅτι, ὥς ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιστάσει τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων, οὕτω καὶ ἐνταῦθα μόνον ὁ συνδυασμὸς τῶν ἐν λόγῳ μεθόδων ὁδηγεῖ τὸν ἐρευνήτην εἰς τὰ ἀκριβέστερα, τὰ εὐστοχώτερα καὶ ἀληθέστερα πορίσματα ἐν τῇ ἐρεύνῃ.

Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποκαλύπτεται οὐχὶ τῷ πρὸς τὰ ἔσω, πρὸς τὰ βάθη δηλονότι τῆς ψυχῆς, ἐστραμμένῳ βλέμματι, ὅπερ ἐκτυφλοῦται συνήθως ὑπὸ τὴν δρᾶσιν φωτὸς τινος παραδόξου μυστικοπαθείας, ἀλλὰ τῷ πνεύματι ἐκείνῳ πολλῷ μᾶλλον, ὅπερ πρὸς τὰ ἔξω, πρὸς τὸν περιβάλλοντα δηλαδὴ αὐτὸν κόσμον, στρέφεται. Ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ τὸ θεῖον οὐδένα τερατώδη καὶ ὑπερφυσικὸν χαρακτῆρα κατέχει, ὅστις ὠθεῖ τὴν νόησιν εἰς σύγχυσιν καὶ δεινῶς ἀναταράσσει τὸ θυμικόν· ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ τὸ θεῖον οὐδέποτε διὰ τῆς ἐμπνεύσεως φόβου ἢ ρίγους πρὸ τῆς παντοδυναμίας ὑπεργείου τινὸς οὐσίας ἢ πρὸ τῶν διανοιγομένων ἐν γένει μυστηρίων τοῦ οὐρανοῦ ρίπτει τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν κόνιν τῆς ταπεινώσεως καὶ τῆς φθορᾶς· ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ ἡ πίστις ἀποτελεῖ κυρίως εὐλαβίᾳ καὶ ἀδέσμευτον ἀναγνώρισιν τῆς φύσεως καὶ τῶν παντοειδῶν εἰκόνων αὐτῆς. Ἐν τῇ ποιήσει τοῦ Ὁμήρου εἶναι ἱερά καὶ θεῖα πάντα τὰ γεγονότα τῆς φύσεως, ἡ ἡμέρα δηλονότι, ἡ ἑσπέρα, ἡ νύξ, ὁ ὕπνος, ἡ γῆ, ὁ οὐρανός, οἱ χῶροι, αἱ πόλεις, ἡ θάλασσα, οἱ ποταμοί, οἱ δημητριακοὶ καρποί, αἱ ἐλαῖαι, ὁ οἶνος. Πᾶσα φυσικὴ ἐκδήλωσις ἀποτελεῖ τὴν παρουσίαν θεότητος. Παρὰ ταῦτα τὸ θυμικὸν τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἵτινες εἰσέτι οὐχὶ ἀναίσθητοι κατέστησαν ὑπὸ τὰ δεσμὰ σκληροπαγῶν καὶ ἀκάμπτων προκαταλήψεων, πληροὶ ἐκάστοτε ἡ ὁμηρικὴ θρησκεία διὰ τῶν συναισθημάτων βαθυτάτης τινὸς φρίκης, ὅμως οὐχὶ ἐνώπιον ὑψίστης τινὸς δικαιοσύνης ἢ ἀπολύτου τινὸς ὄντος, ἀλλ' ἐνώπιον τῆς αἰωνίας πολλῷ μᾶλλον καὶ ἀκαταλύτου βαθύτητος τῆς φυσικῆς πραγματικότητος. Ἐν ὧσι τοῦ γεγονότος τούτου πολλὰ σκηνὰ τοῦ ὁμηρικοῦ βίου, αἵτινες θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν ὡς θλιβερά μαρτύρια καταχθονίου καὶ δαιμονιώδους διαθέσεως σκληροκαρδίου τινὸς θεότητος, ἥτις δι' ἀνιέρου δόλου ἄγει δῆθεν ἥρωά τινα εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὴν καταστροφὴν, ἀναλαμβάνουσι τὸν χαρακτῆρα φυσικοῦ καὶ εὐλόγου συμβάντος πλήρως ἀπηλλαγμένου πάσης πνοῆς κακοβούλου μίσους ἢ μαγίας ἐχθροπαθοῦς. Πνεῦμα ὑψηλῆς καθαρότητος καὶ ὑπερφυῶς διανύσεως διαθέει τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς τοῦτο ἐκ τῶν νεωτέρων ποιητῶν ὁ Hölderlin κυρίως διεῖδε καὶ μετ' ἐξόχου μεγαληγορίας ἐξέφρασεν. Τοὺς χαρακτῆρας τῆς ἀπλῆς καὶ ἀνεπιτηδεύτου φυσικότητος, οἵτινες δε-

σπόζουσι τῆς θρησκείας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, εὐρίσκομεν ἔτι καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς πλαστικῆς αὐτῶν τέχνης. Καὶ ἐν τῇ περιοχῇ ταύτῃ ἀνακλύουσι πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ἀναφορικῶς πρὸς τὴν τέχνην τῆς Ἀνατολῆς στοιχεῖα ἀμετρήτου ἀλλοτριότητος καὶ διαφορᾶς. Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ τέχνῃ αὐτῶν ἐμφανίζουσιν ἡμῖν οὐχὶ ὑπερμεγέθεις καὶ τερατώδεις μορφάς, ὡς τοῦτο οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς κυρίως πράττουσιν, ἀλλὰ λογικὰς πολλῶ μᾶλλον παραστάσεις, αἵτινες εἶναι μεστὰ ὀργανικῆς ἁρμονίας καὶ εὐρυθμίας. Ἐπὶ παντὸς καλλιτεχνικοῦ ἔργου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διακρίνομεν τοὺς χαρακτῆρας σεμνῆς χάριτος, ὑψηλοῦ μεγαλείου καὶ λαμπρότητος φαινίτης· ἐν ᾧ τῶν χαρακτήρων τούτων χωρεῖ πνεῦμά τε καὶ ψυχὴ ὑπὲρ τὰ πρόσκαιρα καὶ φθαρτὰ τοῦ κόσμου τούτου μετὰ τῆς γήινης αὐτῶν βαρύτητος εἰς πλησιαιεῖς περιοχὰς εὐχάριτος αἴγλης καὶ σεμνῶν ἰδεῶν. Ἐν τῇ ἑλληνικῇ θρησκείᾳ τὸ πᾶν εἶναι φυσικὸν καὶ ἀληθές. Οὐδεμία ἐν τῷ κόσμῳ θρησκεία ὑπάρχει, ἐφ' ἧς τὸ θαῦμα ὑπὸ τὴν κυρίαν τῆς λέξεως ταύτης ἐννοιοιαν καὶ σημασίαν θεωρούμενον, τῆς διασπάσεως δηλαδὴ ἢ ἀνατροπῆς τῆς φυσικῆς τάξεως, τόσον μικρὸν καὶ ἀσήμαντον πρόσωπον διαδραματίζει ἐν τῇ σφαίρᾳ τῶν θείων ἀποκαλύψεων, ὅσον τοῦτο συμβαίνει ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς θρησκείας. Παρὰ τοῖς Ἕλλησι κεῖται τὸ φυσικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ λαμπρᾷ καὶ πολυδοξάστῳ σφαίρᾳ τοῦ ὑπερόχου καὶ τοῦ θείου.

Οἱ προομηρικοὶ θεοὶ ἦσαν οὐχὶ κάτοικοι τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ πνεύματα πολλῶ μᾶλλον τῆς γῆς, σεπτοὶ γείτονες τῶν ἀνθρώπων, ὧν τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς οἰκίας ἐπεσκέπτοντο οὗτοι ἐκάστοτε καὶ ὑπὸ λόγον μεστοὶ φιλοστόργου γλυκύτητος καὶ σοφίας, ὅμως ἦσαν οὗτοι συγχρόνως καὶ πρόσωπα σκοτεινὰ καὶ ἀδυσώπητα, ὡς ἄν τις παρεβλάποντό πως τὰ πανάρχαια αὐτῶν δικάια. Οἱ θεοὶ οὗτοι ἐνεφανίζοντο τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ ζφώδῃ μορφήν, κατὰ τὸν δ' ἐν σπηλαίοις καὶ κοιλώμασι δένδρων. Οἱ νέοι θεοὶ τοῦ Ὀμήρου κατὰ τὸν ἐπὶ τοῦ Ὀλύμπου μακρὰν τῶν ἀνθρώπων. Τὸ θεῖον στοιχεῖον, ὅπερ μετ' ἐξόχου καθαρότητος ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ Ὀμήρου, εἶναι πολὺμορφον, παρὰ ταῦτα ὅμως εἶναι συγχρόνως τοῦτο πανταχοῦ ἑαυτῷ ὅμοιον. Ἡ περὶ κόσμου θεωρία, ἥτις ἀνακλύπει ἐκ τῶν ἐπῶν τοῦ Ὀμήρου, ἀναδίδει ὑπερκοσμίαν τινὰ πνοήν, ἣν ὀφείλομεν, ὅπως καλέσωμεν εἰδικῶς ἑλληνικὴν. Ἡ θρησκεία αὕτη εἶναι θρησκεία τῆς αἴγλης καὶ τοῦ φωτός. Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων τοὐναντίον τῶν προομηρικῶν χρόνων εἶναι στενῶς καὶ ἀρρήκτως συνδεδεμένη μετὰ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως. Γῆ, γένεσις, αἷμα καὶ θάνατος ἀποτελοῦσι παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν χρόνων τούτων μεγάλας καὶ ἰσχυράς πραγματικότητας, ὧν ὡς ἐκτενῶς ἐκυριαρχεῖτο ἡ πίστις καὶ ὁ βίος ἐν γένει αὐτῶν. Πᾶσαι αἱ θεότητες τῆς προομηρικῆς θρησκείας διατελοῦσιν ἐν στενῇ σχέσει πρὸς τὴν γῆν καὶ μετέχουσιν ἐκτενῶς τῶν στοιχείων τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου. Ὅσονδήποτε αὐτὰ καὶ ἂν

διαφέρωσιν ἀλλήλων ἐξ ἐπόψεως τῶν εἰδικωτέρων αὐτῶν ἀρμοδιοτήτων καὶ ἀσχολιῶν, εἶναι παρὰ ταῦτα γενικῶς θεωρούμεναι θεότητες κυρίως τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, τῆς γῆς καὶ τοῦ σκότους, τοῦ θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς. Τὸ σημεῖον τοῦτο κατ' ἐξοχὴν διακρίνει τὰς θεότητας ταύτας τῶν νέων θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, οἵτινες λίαν χαλαρῶς συνάπτονται τοῖς στοιχείοις τῆς φύσεως ἐν γένει ἢ τῆς γῆς ἰδιαιτέρως, μετὰ τοῦ θανάτου δὲ καὶ τῆς ζοφώδους αὐτοῦ καὶ παγερᾶς ἐπικρατείας ἐν οὐδεμιᾷ σχέσει διατελοῦσιν. Ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιος εἶναι ὁ τρόπος, ὑφ' ὃν ἐν ταῖς τραγωδίαις τοῦ Αἰσχύλου συγκροῦνται ἀλλήλαις αἱ ἐν λόγῳ ἐπικράτειαί θεῶν. Κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν τραγωδιῶν τούτων γεννᾶται παρ' ἡμῖν ἡ ἐντύπωσις, ὥσει οἱ κύριοι τοῦ Ὀλύμπου νῦν ἀκριβῶς τὸ πρῶτον θριαμβεύουσιν ἐν τινι κραταίῳ καὶ ἀμειλίκτῳ ἀγῶνι ἐναντίον τῶν παλαιῶν δυνάμεων τῆς γῆς, τοῦ αἵματος καὶ τοῦ σκότους. Αἱ γοεραὶ κραυγαὶ τοῦ Προμηθέως ἀπαρामυθῆτως θρηνοῦντος καὶ ὀλοφυρομένου ἢ πικρῶς τὰ πάντα ὑβρίζοντος καὶ χλευάζοντος ἀντηχοῦσι δεινῶς διὰ μέσου τῶν ἀχανῶν ἐκτάσεων τῆς σκυθικῆς ἐρήμου. Ἄτε ἀντίπαλος τοῦ νέου βασιλέως τῶν θεῶν, τοῦ Διὸς δηλαδὴ, προσπασσαλεῖται ὁ τιτάν οὗτος ἐπὶ τῶν ἀξένων βράχων τοῦ Καυκάσου διὰ τῆς ἀμαχήτου ἰσχύος τοῦ Κράτους, τῆς Βίας καὶ τοῦ Ἡφαίστου. Διὰ φρικτῶν στεναγμῶν καλεῖ οὗτος ἐκεῖ τὰ πανάρχαια θεῖα στοιχεῖα τῆς φύσεως ὡς μάρτυρας τοῦ κατ' αὐτοῦ ἀσκουμένου ἀδίκου αἰκισμού καὶ βιασμοῦ, τὸν αἰθέρα δηλαδὴ τοῦ οὐρανοῦ, τὰς ταχυπτέρους πνοάς, τὰς πηγὰς τῶν ποταμῶν καὶ τὸ ἀνάριθμον γέλασμα τῶν ποντίων κυμάτων, τὴν παμμήτορα γῆν καὶ τὸν πανόπτην κύκλον τοῦ ἡλίου. Αἱ Εὐμενίδες εἶναι ὁμοίως θεότητες τῆς θρησκείας τῶν προομηρικῶν χρόνων. Εἶναι αὗται τέκνα τῆς Νυκτός. Ἐν τῇ φερωνύμῳ τραγωδίᾳ τοῦ Αἰσχύλου ἐμφανίζονται ἡμῖν αἱ Ἐρινῦδες ἀπηνῶς διώκουσαι φοβερὰν τινα πρᾶξιν, ἥτις συνετελέσθη ἐναντίον τῆς ἀγιότητος τοῦ αἵματος. Ὁ Ὀρέστης ἔχυσε τὸ αἷμα τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητρὸς. Αἱ Ἐρινῦδες εἶναι οἰοεὶ τὰ πνεύματα τοῦ ἐκχυθέντος αἵματος, ὅπερ κραυγάζει πρὸς τὸν οὐρανὸν καταγγέλλον τὸ ἔγκλημα καὶ ἐπιμόνως αἰτούμενον τὴν ὀφειλομένην ἐκδίκησιν. Πίνουσιν αὗται ἐκ τοῦ αἵματος τοῦ φονευθέντος καὶ ἀμειλίκτως καταδιώκουσι τὸν δράστην ὡς τι ἄγριον θηρίον. Πρὸ τοῦ δικαστηρίου ἐκείνου, ὅπερ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Ἀθηνᾶς θά ἐκήρυττε τὸν μητραλοῖαν Ὀρέστην ἔνοχον ἢ ἀθῶον, ἵσταται ὁ Ἀπόλλων παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ κατηγορουμένου. Ὁ Ὀλύμπιος θεὸς Ἀπόλλων αἰσθάνεται βδελυγμίαν καὶ ἀποστροφὴν βαθυτάτην ἐναντι τῶν Ἐρινύων, τῶν δεινῶν τούτων φαντασμάτων, ἅτινα ῥοφουσιν ἀνθρώπινον αἷμα καὶ ἐορτάζουσι τὰς ἀπαισίας αὐτῶν καὶ φρικτὰς ἐορτὰς ἐν τοῖς τόποις τῶν βασάνων, τῶν ἀλγηδόνων καὶ τῶν μιαρῶν ἔργων. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς προομηρικῆς θρησκείας ἐμφανίζονται ἐνώπιον ἡμῶν ζοηρῶς τὸ πνεῦμα καὶ ἡ εἰκὼν τῆς γῆς. Ἐκ ταύτης ἐκπορεύονται πᾶσαι αἱ εὐλογίαι καὶ πάντα πάλιν τὰ καθήκοντα τοῦ μετὰ τῶν στοιχείων αὐτῆς

ἀρρήκτως συνδεδεμένου ἀνθρωπίνου βίου· ἡ γῆ γεννᾷ πάντα τὰ ζῶντα ὄντα καὶ μετὰ πάροδον ὥρισμένου χρόνου ἀναλαμβάνει πάλιν ταῦτα εἰς τοὺς κόλπους αὐτῆς. Τὸ στοιχεῖον τῆς μητρότητος, τὸ γυναικεῖον δηλαδή στοιχεῖον, ἀναλαμβάνει ἐν τῇ μετὰ τῆς γῆς στενῶς συνδεδεμένη θρησκείᾳ ταύτῃ τῶν προομηρικῶν χρόνων τὴν πρώτην θέσιν. Τὸ στοιχεῖον τῆς ἀνδρότητος εἶναι ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ ἐκτενῶς ὑποτεταγμένον τῷ γυναικεῖῳ στοιχείῳ. Αἱ ἀνδρικαὶ θεότητες τῆς θρησκείας ταύτης εἶναι πολὺ διάφοροι τὴν φύσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῶν ἀνδρικῶν ἐκείνων θεοτήτων τοῦ Ὀλύμπου, τῶν μεγάλων καὶ λαμπρῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου, ὧν ἐναργὴ εἰκόνα παρέχουσιν ἡμῖν τόσον τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅσον καὶ τὰ ἀπαράμιλλα δημιουργήματα τῆς κλασσικῆς τέχνης. «*Τιτᾶνες*» κυρίως καλοῦνται οἱ θεοὶ τῶν προομηρικῶν χρόνων. Οὗτοι καθηρέθησαν ποτε καὶ ἀνετράπησαν ὑπὸ τῶν Ὀλυμπίων καὶ κατεκλείσθησαν εἴτα ἐν ταῖς κατωτάταις περιοχαῖς τοῦ σκοτεινοῦ καὶ παγεροῦ ταρτάρου. Σύμβολον τῆς παρὰ τοῖς Ἕλλησι μεταχωρήσεως τῆς θρησκείας τῶν προομηρικῶν χρόνων εἰς τὴν θρησκείαν τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ἀποτελεῖ τὸ γεγονὸς ἐκεῖνο, καθ' ὃ ὁ Ἀπόλλων πλεόν, ὁ θεὸς δηλαδή τοῦ ἀνδρικοῦ πνεύματος, ἀνέλαβεν ἐν Δελφοῖς ὑπὸ τὴν κτῆσιν αὐτοῦ τὸ παλαιὸν μαντεῖον τῆς μητρὸς Γῆς. Διὰ τῆς νίκης ταύτης τῶν Ὀλυμπίων θεῶν, δι' ἧς συνετρίβησαν οἱ θεοὶ τῶν προομηρικῶν χρόνων, οὐδαμῶς ἐξέλειπον πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς ἀρχαίας πίστεως. Ἐν τῇ θρησκείᾳ τοῦ Ὀμήρου οὐδεὶς ἀπεριόριστος μονάρχης καὶ κύριος τοῦ σύμπαντος ἐμφανίζεται ἡμῖν, ὅστις θὰ ἀπῆται παρὰ τῶν ἀνθρώπων μετὰ τοῦ φανατισμοῦ ἐκεῖνου ἀνατολικῆς τιнос θεότητος τὴν ἀποκλειστικὴν παρ' αὐτῶν λατρείαν αὐτοῦ. Αἱ δυνάμεις τῆς γῆς καὶ τῶν στοιχείων ἐν γένει τῆς φύσεως εὐρέως διετῆρσαν καὶ ἐν τῇ θρησκείᾳ ταύτῃ τοῦ Ὀμήρου θέσιν τινὰ σεπτῆς ἀγιότητος. Μόνον λάμπει νῦν ἐν αὐτῇ τὸ πνεῦμα τῆς καθαρᾶς ἀντιλήψεως τῶν εἰκόνων τῆς φυσικῆς πραγματικότητος· αἱ παντοειδεῖς εἰκόνες τῆς φύσεως περιβάλλονται τὴν λαμπρὰν μορφήν ὑψηλῆς τιнос καὶ υπερόχου θεότητος. Ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος οὐδεμία ἄμορφος καὶ ἀόρατος ἐπικράτεια ὑπάρχει ἐπέκεινα τοῦ κόσμου τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐλληνικὴ θρησκεία εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ πνεύματος. Ὡς ὁ Ἕλλην καλλιτέχνης τὸ κύρος καὶ τὴν αἰωνιότητα τῶν πραγμάτων ἐμφανίζει ἡμῖν ἐν τῷ μέσῳ ἀπτῆς τιнос ζωτικῆς θερμότητος, ὀφθαλμοφανοῦς τιнос ἀμεσότητος, οὕτω καὶ ὁ Ὅμηρος ἐν τῇ θρησκείᾳ αὐτοῦ εὐτέχνως συνάπτει τὰς ἐπιγίους εἰκόνας ταῖς υπεργίους μορφαῖς καὶ παρέχει οὕτως ἡμῖν ζώσας καὶ ἐναργεῖς παραστάσεις τῆς πραγματικότητος.

* * *

Ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν προομηρικῶν χρόνων δεσπόζει τὸ γυναικεῖον καὶ τὸ μητρικὸν στοιχεῖον, ἡ Γῆ ὑπὸ τὰ ποικίλα αὐτῆς ὀνόματα. Αἱ θεότητες

τοῦ Ὀλύμπου ἀποτελοῦσι πρωταρχικάς καὶ θεμελιώδεις μορφάς τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου. Ἡ εἰκὼν αὐτῶν συνέστη οὐχὶ βαθμηδὸν τε καὶ κατὰ μικρὸν ἐν τινι πολυπλεύρῳ διαδικασίᾳ προοδευτικῆς τῶν παραστάσεων συνθέσεως, ἀλλ' ἀπεκαλύφθη τούναντίον αὐτῇ σαφῶς τε καὶ ἐναργῶς τῇ ἐνιαίῳ ἐκείνῳ βλέμματι λαοῦ τινος μεγαλοφυοῦς, ὅπερ θαρραλέως εἰσέδυνε εἰς τὰ βαθύτερα βάθη τῆς πραγματικότητος. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἀποτελοῦσι θείας παραστάσεις τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν, ὅπως ἀνηθίκους καλῶμεν αὐτούς, ὅσάκις οὗτοι ἐνεργοῦσιν ἢ ἐπιτελοῦσι τι, ὅπερ ἐκ πρώτης ὄψεως ἔχει φέρ' εἰπεῖν τὸν τύπον ἐρωτικοῦ τινος σκανδάλου, δόλου τινὸς ἢ ἀπάτης. Πᾶσαι αἱ διενέξεις ἐκεῖναι, δι' ὧν πολλάκις ἐπισημαίνεται ἡ ἠθικὴ μειονεξία τῶν θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, οἷον ὁ ὑπὸ τοῦ Ἡφαίστου διαχλευασμὸς τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων τοῦ Ἄρεως καὶ τῆς Ἀφροδίτης, ἡ ὑπὸ τῆς Ἀφροδίτης ἐκδίκησις τοῦ ἄγνου Ἴππολύτου, ἡ ὑπὸ τῆς Ἀθηνᾶς διὰ δολερᾶς ἀπάτης ἀγωγή τοῦ Ἑκτορος εἰς τὴν θάνατον κ.ο.κ. ἀποτελοῦσι φυσικὴν ἐκροὴν τῆς ἀνεπιτηδεύτου μεγαλειότητος τῶν θεῶν τούτων καὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀδεσμεύτου διανοήσεως τοῦ μεγαλοφυοῦς λαοῦ τῶν Ἑλλήνων. Ἡ ἑλληνικὴ θεότης οὐδὲν δόγμα καὶ οὐδένα νόμον ἀποκαλύπτει, ὅστις ὑπεράνω τῆς φύσεως κεῖται, οὐδεμίαν ἱεράν καὶ ἀπαραβίαστον βούλησιν· οὐδεμίαν καρδίαν ἔχει ἡ θεότης αὕτη, ἣτινι μετὰ πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως θά ἔστρεφεν ὁ ἄνθρωπος τὸν λογισμὸν αὐτοῦ, καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐδεμίαν λύτρωσιν ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς ἀνάγκης διεργάζεται αὕτη. Ἡ ἑλληνικὴ θεότης ἴσταται ἔναντι τοῦ ἀνθρώπου ἐν ὑπερόχῳ τινὶ καὶ ἀνεφίκτῳ ἀποστάσει. Ἐναντίον τῆς Μοίρας ἢ τοῦ θανάτου οὐδὲν αὕτη ἐπιτελεῖ. Παρατηρητέον πάντως, ὅτι ἐν πάσῃ θρησκείᾳ ζητεῖ ὁ ἄνθρωπος κατὰ ψυχολογικὴν τινα ἀνάγκην παραμυθίαν, βοήθειαν καὶ κύρωσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Ἐνεκα τῶν ἠθικῶν αὐτῶν μειονεξιῶν ἀκριβῶς ἐπεσπᾶσαντο οἱ θεοὶ τοῦ Ὀμήρου τὰς σκληρὰς ἐπιθέσεις τῆς ἀληθοῦς κριτικῆς καὶ τοῦ ἀνευλαβοῦς καὶ ἀμειλίχτου χλευασμοῦ τῆς φιλοσοφικῆς διανοήσεως τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἥτις ἐν τέλει ἐπιτυχῶς διειργάσατο τὴν πτώσιν καὶ κατάλυσιν τῆς ὀμηρικῆς πίστεως.

Πᾶς γνήσιος θεὸς τοῦ Ὀλύμπου ἐκπροσωπεῖ οὐχὶ ἐν μόνον στοιχείῳ ἢ συμβάν τῆς φύσεως, ἀλλὰ τὴν ὁλότητα πολλῶ μᾶλλον αὐτῆς. Ὁ Ἄρης, ὅστις ἐν τῇ περιοχῇ τῶν ἐρίδων καὶ τῆς αἵματοχυσίας κυρίως ἐμφανίζεται ἡμῖν, εἶναι οὐχὶ τόσον θεός, ὅσον ἀπαίσιος πολλῶ μᾶλλον δαίμων τῶν αἱματηρῶν σκηνῶν, ὃν καὶ αὐτὸς ἐστὶ ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ὁ Ζεὺς δηλαδή, θανασίμως μισεῖ. Καὶ ὁ Ἥφαιστος ὁμοίως, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν παράστασιν τῆς θείας δυνάμεως τοῦ πυρός, οὐδεμίαν κυρίως σχέσιν ἔχει μετὰ τοῦ Ὀλύμπου. Πᾶς γνήσιος θεὸς τοῦ Ὀλύμπου ἀποκαλύπτει τὴν ἔννοιαν μεγάλης τινὸς καὶ ἐνιαίας περιοχῆς τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου. Ὁ Ἑρμῆς ἀποτελεῖ τὴν θεῖαν παράστασιν τῆς νυκτερινῆς πλευρᾶς τοῦ βίου. Τὸ σκότος μετὰ τῶν μαγικῶν

αὐτοῦ θελγῆτρων καὶ δელεασμάτων, μετὰ τῆς εὐτυχοῦς συγκυρίας καὶ τῆς ἀδοκῆτου ἀπωλείας, μετὰ τῆς ἀσφαλείας καὶ τῆς ἀβεβαιότητος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἐνιαίαν εἰκόνα τῆς φύσεως, ἣν ὁ Ἑρμῆς κυρίως ἐκπροσωπεῖ. Ἐν εὐτυχία καὶ κινδύνοις, ἐν χαρᾷ καὶ λύπῃ εἶναι πάντοτε παρὼν ὁ θεὸς οὗτος. Ἡ Ἀφροδίτῃ εἶναι ἡ θεία παράστασις τῆς τρυφεράς χάριτος τῶν εὐμόρφων πραγμάτων, ἥτις παρασύρει εἰς τὴν μέθην καὶ τὴν γοητείαν. Ὡς ὁ Ἑρμῆς, οὕτω καὶ ἡ Ἀφροδίτῃ ἀποτελεῖ τὸ πνεῦμα ὁλοκλήρου κόσμου, τοῦ κόσμου δηλαδὴ τῆς ἑλξεως, τῆς ἀρμονίας καὶ τῆς ἐνότητος. Ἡ Ἄρτεμις ἀποτελεῖ τὴν θείαν παράστασιν τῆς ἀγρίας φύσεως μετὰ τῶν ὑψωμάτων καὶ τῶν ὁρέων αὐτῆς, μετὰ τῶν δασῶν καὶ τῶν ζώων αὐτῆς. Στοιχεῖα συναρπαστικῆς ὠραιότητος καὶ ἀποτόμου ἅμα σκληρότητος καὶ ἀποστροφῆς, μητρικῆς στοργῆς καὶ κυνηγετικοῦ ἅμα πάθους ἀποτελοῦσι κυρίως τὸν χαρακτήρα τῆς θεᾶς ταύτης. Αἱ διάφοροι ἐπικράτειαι τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου ἀποτελοῦσι τὰς πρωταρχικὰς μορφὰς τῆς ὑπάρξεως.

Ἡ ἑλληνικὴ θεότης φέρει ἐν ἑαυτῇ πᾶσαν τὴν ἔννοιαν ἐπικρατείας τινὸς τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ ἑλληνικὴ θεότης οὐδέποτε χωρεῖ ὑπὲρ τὰ ὅρια τῆς φύσεως, ἀλλ' ἀποτελεῖ τοῦναντίον μετ' αὐτῆς ἐνιαίαν ἐνότητα καὶ ἀρραγῇ. Ἡ εἰκὼν αὐτῆς παραμένει αὐστηρῶς ἐν τῇ γραμμῇ τῆς φύσεως. Τοῦτου ἕνεκα ὑπὸ τὴν μορφήν ἀνθρώπων κυρίως ἐμφανίζονται ἡμῖν οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου. Ἡ ἑλληνικὴ θεότης εἶναι πνευματικοῦ χαρακτήρος καὶ παρὰ ταῦτα εἶναι αὕτη συγχρόνως ἐκτάκτως φυσικῇ. Οἱ θεοὶ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φέρουσιν ἐν ἑαυτοῖς πάσας τὰς ἐπικρατείας τοῦ ἐπιγείου κόσμου, ὅμως αὐτοὶ οὗτοι ἀνήκουσιν οὐρανία τινὶ ἐπικρατεία. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου οὐδαμῶς ὁμοιάζουσι, καθὰ τοῦτο ἐπὶ τῶν προομηρικῶν θεῶν συμβαίνει, ταῖς δυνάμεσι τῆς φύσεως, αἵτινες δεσπόζουσι τῶν πάντων μετὰ τινος ἰσχύος σκοτεινῆς τε καὶ τρομερᾶς. Οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτῶν εἶναι καθαροὶ καὶ λαμπροί, τὰ μέτωπα ἐλεύθερα καὶ τὸ στόμα μεστὸν πνεύματος καὶ σοφίας. Ὑπερφάνως χωροῦσιν οὗτοι διὰ μέσου τοῦ ἀχανοῦς διαστήματος, ὅπερ καταλάμπει αὐτοὺς διὰ τοῦ ἀνεσπέρου φωτὸς τῆς αἰωνιότητος. Πᾶσαι αἱ περὶ τοὺς θεοὺς σκιναί, αἵτινες ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ Ὅμηρου ἐμφανίζονται ἡμῖν, εἶναι παντελῶς ἄρτιαι ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς, διότι ἀποτελοῦσιν ἀληθεῖς καὶ γνησίας εἰκόνας τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου. Κατὰ ταῦτα οὐδὲν δικαίωμα ἔχομεν, ὅπως ἀνηθίκους ἐν τινι στιγμῇ καλέσωμεν τὰς σκηνὰς ταύτας, διότι κατὰ τὸ μάλλον καὶ ἥττον ἀντιτίθενται ἰσως αὐταὶ ταῖς ἠθικαῖς συνηθείαις καὶ ἐπιταγαῖς τοῦ βίου ἡμῶν. Οὐδέποτε εἶναι δυνατόν, ὅπως ἀνηθικοὶ εἶναι αἱ εἰκόνες τῆς φυσικῆς πραγματικότητος καὶ τῆς ἐναργοῦς καὶ ἀναμφηρίστου ἀληθείας τοῦ βίου.

Ἡ παρουσία καὶ ἡ δρᾶσις τῆς Ἀθηνᾶς μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἀποτελεῖ μίαν τῶν εὐκλεεστέρων ὑποθέσεων τῆς ποιήσεως καὶ τῆς τέχνης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ θεὰ αὕτη κατ' ἐξοχὴν διαφλέγει τὸ μένος καὶ τὸ ἀγωνιστικὸν καὶ φιλόμαχον πάθος τῶν πολεμιστῶν. Ἡ Ἀθηνᾶ εἶναι ἡ θεὰ ἀδελφή, ἡ εἰλικρινὴς φίλη καὶ ἡ ἔμπιστος τέλος καὶ κραταιὰ συνοδὸς τῶν ὑπ' αὐτῆς εὐνοουμένων ἡρώων ἐν πάσῃ περιστάσει ἀναλήψεως ἢ διεξαγωγῆς ὑπὸ τούτων ἔργων μεγάλων τε καὶ σπουδαίων. Πάντοτε ἐν καιρῷ τῷ δέοντι ἡ θεὰ αὐτῆς γειτνιάσις πληροὶ τὸν εὐγενῆ καὶ φιλόθεον ἥρωα θερμοῦργοῦ μένους, διαφωτίζει αὐτὸν καταλλήλως καὶ καθίστησιν αὐτὸν εὐδαίμονα καὶ μακάριον. Ἐν τοῖς παλαιοῖς ἔσμασι τῶν Ἑλλήνων γίνεται μνεῖα πολλῶν θεοφιλῶν ἀνδρῶν, οἷς ἡ Ἀθηνᾶ κυρίως ἐχαρίζετο τὴν φιλίαν αὐτῆς καὶ ἀγάπην, τοῦ Ἡρακλέους δηλαδὴ, τοῦ Τυδέως, τοῦ Διομήδους, τοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ Ὀδυσσεὺς κ.ο.κ. Ἡ πρὸς τὸν Ἄρη ἔχθρα καὶ ἀπέχθεια τῆς Ἀθηνᾶς διδάσκει ἡμᾶς πολλὰ πρὸς ἀκριβῆ καὶ πλήρη κατανόησιν τοῦ ἰδιαιτέρου χαρακτήρος τῆς θεᾶς ταύτης. Ὁ Ἄρης περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Ὀμήρου ὥς τις κακὸς δαίμων ἐμπορούμενος συναισθημάτων ἀγρίας καὶ αἰμοχαροῦς λύσεως· ἡ ἀσφαλὴς αὐτοῦ πεποιθήσις ἐπὶ τὴν νίκην ἐναντι τοῦ σώφρονος λογισμοῦ καὶ τῆς ἀμαχίτου ἰσχύος τῆς Ἀθηνᾶς οὐδὲν ἄλλο ἀποτελεῖ ἢ αὐθάδη τινὰ μόνον καὶ ἀναιδῆ ἀλαζονείαν. Τῆς μυσσαρᾶς εἰκόνας τοῦ θεοῦ τούτου διακρίνεται ζωηρῶς ἡ λαμπρὰ καὶ ὑπέροχος μορφή τῆς Ἀθηνᾶς, ἥτις κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοῦτον αἵρεται ἐκάστοτε εἰς ὕψη ἀκτινοβόλου χάριτος καὶ σεπτοῦ μεγαλείου. Μετὰ τοῦ ὀξέος αὐτῆς βλέμματος καὶ τῆς διαρκοῦς αὐτῆς καὶ ἐτοίμου εὐρετικῆς καὶ εὐμηχάνου ἀγχινοίας ἴσταται ἡ Ἀθηνᾶ παρὰ τὸ πλευρὸν τῶν ὑπ' αὐτῆς ἰδιαιτέρως φιλουμένων ἡρώων. Ἡ ἀρχαία ποίησις ὕμνεῖ καὶ δοξάζει τὴν «μῆτιν» τῆς θεᾶς ταύτης, ἥτις ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐν τῇ περιοχῇ τῶν παντοειδῶν τεχνῶν καὶ τῶν ἐφευρέσεων. Τὸ ἀκτινοβόλον φῶς τῆς Ἀθηνᾶς λάμπει οὐ μόνον ἐνὼπιον τοῦ πολεμιστοῦ ἐν ὥρᾳ μάχης, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ πλείστον ἄλλων περιστάσεων. Ὅπουδῆποτε ἐν τῷ βίῳ τῆς πράξεως καὶ τοῦ ἥρωισμοῦ ὑπάρχει ἀνάγκη, ὅπως δι' ἀγῶνος καὶ πάλης συντελεσθῇ, δημιουργηθῇ ἢ κτηθῇ τι, εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ πάντοτε παρούσα, ἡ θεὰ δηλαδὴ τῶν μεγάλων ἰδεῶν καὶ τῆς μεγαλεπηβόλου συνέσεως. Ὡς ὁ Ἀπόλλων εἶναι κυρίως ὁ θεὸς τῆς μακρᾶς ἀποστάσεως καὶ τῶν μεγάλων διαστημάτων καὶ κατ' ἀκολουθίαν ὁ θεὸς ἔτι τῆς ἀγνῆς καθαρότητος καὶ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ ἀληθοῦς, οὕτως εἶναι ἀντιθέτως ἡ Ἀθηνᾶ ἡ θεὰ τῆς ἐγγύτητος καὶ τῆς γειτονίας. Ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ εἶναι αὕτη ὁμοία τῷ Ἐρμῇ. Ὡς οὗτος, οὕτω καὶ αὕτη καθοδηγεῖ καὶ διδάσκει τοὺς ὑπ' αὐτῆς φιλουμένους· ἐνίοτε παρέχουσιν ἀμφοτέροι οἱ θεοὶ οὗτοι φιλικὴν ἀκολουθίαν

καὶ προπομπὴν τοῖς αὐτοῖς ἥρωσιν. Παρὰ ταῦτα μεταξὺ τῶν δύο τούτων τρόπων ἀγωγῆς καὶ συνοδείας τῶν ἀνθρώπων ὑπάρχει διαφορὰ ἀμετρήτου εὐρύτητος. Ἡ παρουσία τοῦ Ἑρμοῦ ἐν μέσῳ τῶν ἀνθρώπων ἔχει τὸν χαρακτηριστὴρα θαυμασίας μόνον καὶ εὐτυχοῦς συντυχίας, ἀκόπου εὐρέσεως ἢ εὐκόλου ἀρπαγῆς παντοειδῶν ἀγαθῶν, αἰφνιδίου καὶ ἀδοκίτου κέρδους ἢ ἀνυπευθύνου τέλους καὶ ἀναπολογήτου ἀπολαύσεως καὶ τρυφῆς, ἢ παρουσία τῆς Ἀθηνᾶς ὅμως ἔχει τὴν σεμνὴν καὶ ἱερὰν ἔννοιαν τοῦ αἰγλήεντος διαφωτισμοῦ καὶ τῆς εὐγενοῦς καὶ ἡρωικῆς ἐμψυχώσεως πρὸς νικηφόρον σύλληψιν καὶ ἐπιτυχὴ καὶ πλήρη διεξαγωγὴν μεγάλων ἔργων καὶ ὑψηλῶν· ὁ Ἑρμῆς δρᾷ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὑπόπτου μυστικοπαθείας, τοῦ ἀμυδροῦ φωτός καὶ τῶν σκοτεινῶν πνευμάτων, ἡ Ἀθηνᾶ ὅμως ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀκτινοβόλου καὶ ὑπερφουδῶς λαμπρότητος οὐρανίου ὄντως καὶ ἀνεσπέρου φωτός. Ἐπὶ πάντων τῶν ἔργων τῆς τέχνης, ὧν ἕνεκα ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὡς «ἐργάνη» ἐτι ἐλατρεύετο καὶ ἐτιμᾶτο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἤγετο πολλακίς ὑπ' αὐτῶν εἰς συνδυασμὸν μετὰ τοῦ Ἡφαίστου, κυριαρχεῖ ὁ νοῦς καὶ ὁ ῥυθμὸς ἐκεῖνος κυρίως, ὅστις οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ ἀποκάλυψις μόνον τῆς οὐσίας καὶ τοῦ χαρακτήρος τῆς θεᾶς ταύτης.

Ἄν συγκρίνωμεν ἀλλήλοις τὸν Ἀπόλλωνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶν, κατασταθήσεται ἡμῖν παραχρῆμα λίαν σαφὴς ἡ μεταξὺ τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς οὐσίας τῶν θεῶν τούτων ὑπάρχουσα διαφορὰ. Οὐδενὶ ἥρωι συνοδεύει ὁ Ἀπόλλων ὡς πιστὸς φίλος αὐτοῦ, ὡς τις σταθερὸς καὶ πρόθυμος σύμβουλος καὶ βοηθὸς αὐτοῦ, καθὰ τοῦτο ἡ Ἀθηνᾶ κυρίως πράττει. Ὁ Ἀπόλλων οὐδαμῶς εἶναι, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ, πνεῦμα τι τῆς ἀμέσου ἐγγύτητος καὶ τῆς γειτονίας ἢ τῆς εὐφυοῦς καὶ ἰσχυρᾶς κυριότητος ἐπὶ τῶν χρονικῶν στιγμῶν τοῦ παρόντος, ἀλλὰ θεὸς πολλῶ μᾶλλον τῶν ἀπομεμακρυσμένων ἀποστάσεων καὶ τῆς ἀγερώχου μονώσεως. Ἐν τοῖς δελφικοῖς μύθοις παρέχεται ἡμῖν ὡς τόπος διαμονῆς τοῦ Ἀπόλλωνος ἡ μυθικὴ καὶ μυστικοπαθὴς χώρα τῶν Ὑπερβορέων. Ἐπὶ ταῖς θυσίαις καὶ ἐορταῖς αὐτῶν χαίρει καὶ ἀγάλλεται ὁ Ἀπόλλων· πανταχοῦ ἐκεῖ δονοῦνται χοροὶ παρθένων καὶ ἤχοι λυρῶν καὶ αὐλῶν, χρυσοὶ δὲ κλάδοι δάφνης ἀναδέουσι τὴν κόμην εὐφρόνων συμποσιστών καὶ εὐθύμων. Τὸ στοιχεῖον τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς φρονίμου νηφαλιότητος ἀποτελεῖ κύριον καὶ οὐσιώδη χαρακτήρα τοῦ Ἀπόλλωνος. Καὶ ἡ δύναμις τῆς καθάρσεως ὁμοίως ἀπὸ τῶν νόσων καὶ τῶν μολυσμάτων ἀπετέλει ἀνέκαθεν γνήσιον καὶ κύριον στοιχεῖον τοῦ χαρακτήρος τοῦ μεγάλου τούτου θεοῦ. Ὁ Ἀπόλλων ἦτο ἀνέκαθεν ὁ σπουδαιότερος καὶ ἐπιφανέστερος θεὸς τῆς ἱατρικῆς καὶ τῆς θεραπείας. Ὁ θεὸς οὗτος κατ' ἐξοχὴν καθαίρει τὸν ἐνοχον καὶ τὸν ἐναγῇ παντὸς μιάσματος, ὅπερ ἰσχυρῶς τε καὶ ἀδιασπᾶστος προσκολλᾶται αὐτῷ καὶ ἀπειλεῖ ὄλεθρον καὶ συμφορὰν. Ὁ Ἀπόλλων διὰ τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ ἐπιταγῶν ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς γνῶσιν καὶ αὐτεπίγνωσιν· ὁ θεὸς οὗτος εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ ἰδρυτὴς τοῦ κόσμου τῆς τάξεως

καὶ τῶν κανόνων, οἵτινες μετ' ὀρθότητος πάντοτε καὶ πολλῆς ἀσφαλείας διαμορφοῦσι καὶ ἐξασφαλίζουν τὴν εὐτυχὴ τῶν ἀνθρώπων συμβίωσιν. Ἐν τῷ δυτικῷ ἀετώματι τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς ἐν Ὀλυμπίᾳ ὑψοῦται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν ὑπερόχως ὁ θεὸς οὗτος τῆς τάξεως καὶ τοῦ ρυθμοῦ, τῆς ἀσπίλου αἴγλης καὶ τοῦ ἀχράντου φωτός. Ἐν τῷ μέσῳ τῆς κατὰ τοὺς γάμους τοῦ Πειρίθου μετὰ τῆς Ἱπποδαμείας διεξαγομένης ἀγριωτάτης πάλης μεταξὺ Λαπιθῶν καὶ Κενταύρων, ἥς μετέχει καὶ ὁ Θησεύς, ἐν τῷ μέσῳ δεινῆς ἀναστατώσεως καὶ παραχῆς ἐμφανίζεται αἰφνης ὁ Ἀπόλλων καὶ διὰ τῆς ἡπίας ἐκτάσεως τοῦ βραχίονος αὐτοῦ ἐπιτάσσει ἡγεμονικῶς ἡσυχίαν τε καὶ σιγὴν. Μεγαλειῶδες ὄντως θέαμα. Λαμπρὸν φῶς σεμνῆς ὑψηλοφροσύνης καὶ εὐγενοῦς μεγαλειότητος ἀκτινοβολεῖ ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ θεοῦ, οὗ οἱ εὐρεῖς ὀφθαλμοὶ ἐπιτάσσουσι τῷ θεωμένῳ εὐλάβειαν καὶ ὑποταγὴν, παρέχουσιν αὐτῷ ἐπιταγὰς καὶ σεπτὰς ἐντολὰς διὰ τῆς κραταιᾶς ὑπεροχῆς τῆς ἀπλῆς μόνον θεᾶς τῶν συντελουμένων παρὰ ταῦτα περὶ τὰ ἰσχυρὰ καὶ εὐπρεπῆ χεῖλη τοῦ θεοῦ διαγράφεται ἑλαφρῶς λεπτὸς καὶ σχεδὸν βαρύθυμὸς πὺξ καὶ μελαγχολικὸς χαρακτήρ ὑψηλοτέρας τινὸς διανοήσεως καὶ γνώσεως ὑπερτέρας. Καὶ ὑπὸ τῆς εὐστροφωτέρας ἐτι καλλιτεχνικῆς φαντασίας οὐδαμῶς δύναται, ὅπως δι' ὠραιότερων καὶ συγκινητικωτέρων ἢ ἐνταῦθα γραμμῶν καὶ χρωμάτων παρασταθῇ ἡ ἐμφάνις τοῦ θεοῦ τούτου τῆς τάξεως καὶ τοῦ ρυθμοῦ ἐν μέσῳ τῆς ἀγριότητος, τῆς συγχύσεως καὶ τῆς βαρβαρίου μανίας. Ἐν τῇ μουσικῇ τοῦ Ἀπόλλωνος ἡχεῖ τὸ πνεῦμα πάσης ζωῆς ὑπάρξεως, ἥτις μεστὴ εἶναι ἰλαρότητος καὶ εὐθύμου χαρᾶς. Ὑπὸ τὸ τερπνὸν κράτος μάγου τινὸς μέθης καὶ γοητείας γλυκείας ἀκροῶνται τῶν θείων τόνων τῆς μουσικῆς ταύτης οἱ φίλοι τοῦ διαπεφωτισμένου καὶ εὐρύθμου διατεταγμένου κόσμου, ὃν κατευθύνουσι καὶ κυβερνῶσιν οἱ ὑψηλοὶ καὶ ἀφθιτοὶ λογισμοὶ τοῦ Διός· παρὰ ταῦτα ἐπὶ τῶν ὧτων τῶν ἀγροίκων καὶ τετραποδῶν ὑπάρξεων, πάντων ἐκείνων δηλαδή, οἷς ἡδεῖα καὶ προσφιλεῖς εἶναι ἡ ἄμετρος ἀκράτεια καὶ ἡ σύγχυσις πάσης εὐτάκτου καὶ εὐρύθμου εἰκόνης τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου, ἡχεῖ ἡ μουσικὴ αὕτη ἀλλοκοτῶς πὺξ καὶ ἀηδῶς. Πλησίον τῆς φόρμιγγος τὸ περιφημότερον καὶ σπουδαιότερον σύμβολον τοῦ Ἀπόλλωνος εἶναι τὸ τόξον. Ὅσάκις ὁ θεὸς οὗτος μετὰ τεταμένου τόξου πατεῖ τὸ δῶμα τοῦ Διός, τρέμουσιν οἱ θεοὶ πάντες καὶ εὐλαβῶς ἐγείρονται τῶν ἐδρῶν αὐτῶν. Τὰ βέλη τοῦ θεοῦ διεργάζονται πολλάκις παρὰ τῷ τοξευθέντι θανμασίαν τινὰ κατάστασιν ἀπονάρκώσεως καὶ ἀπαλῆς καὶ ἡσύχου ὑπνώσεως. Ἰπτανται ταῦτα ἀθεάτως καὶ φέρουσι τὸν ἡπιον θάνατον, ὅστις αἰφνιδίως τε καὶ ἀνωδύνως καταλαμβάνει τὸν ἄνθρωπον καὶ ἀβλαβῇ καὶ ὁροσερᾶν διαφυλάττει τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ὄψιν, ὥς τοῦτο ἀκριβῶς συμβαίνει ἐπὶ ἀνθρώπου τινὸς ἡρέμως τε καὶ ἀμερίμως κοιμωμένου. Ἐπ' ἀμφοτέρων τῶν ὀργάνων τούτων ἐντείνονται χορδαί. Ἐπὶ τε τῆς κρούσεως καὶ πλήξεως τῶν χορδῶν τῶν μουσικῶν ὀργάνων καὶ ἐπὶ τῆς ψαύσεως τῆς ἀναπαλλομέ-

νης καὶ ἀναπηδώσης νευρᾶς τοῦ τόξου γίνεται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐλληνικῇ γραμματείᾳ χρήσις τῆς αὐτῆς λέξεως, τοῦ «*ψάλλειν*» δηλαδή, ἐφ' ὅσον χορδαί τε καὶ νευρά ἤχοῦσιν. Ἀμφοτέρω τὰ ὄργανα ταῦτα βλέπει ὁ Ἕλλην ἐκτοξεύοντά τι πρὸς τινα στόχον ὀρισμένον, ἐκεῖ μὲν τὸ εὐστόχον ἄσμα, ἐνταῦθα δὲ τὸ πλῆττον βέλος. Τόσον τὰ ἄσματα, ὅσον καὶ τὰ βέλη τοῦ μουσηγέτου καὶ τοξότου Ἀπόλλωνος, βάλλουσιν ἐναντίον ὀρισμένου καὶ ὑψηλοῦ στόχου. Λύρα τε καὶ τόξον διὰ χορδῶν κυρίως εἶναι συνηρμωμένα. Τὸ στοιχεῖον τῆς εὐστόχου βολῆς ἀπεργάζεται τὴν συγγένειαν τῶν ὀργάνων τούτων· ὥς διὰ τοῦ τόξου βάλλει τις ἐπὶ τινος μακρὰν κειμένου σκοποῦ, οὕτω καὶ διὰ τῶν τόνων καὶ τῶν ῥυθμῶν τῆς λύρας βάλλει τις ἐπὶ τὰς περιοχὰς τῆς γνώσεως καὶ τῆς ἀληθείας. Τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἀκριβῶς δημιουργεῖ τὸν ιδιόρρυθμον καὶ ἐκτάκτως ὑψηλὸν χαρακτήρα τῆς μουσικῆς τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὸ ὑπερφυῖς ἐκεῖνο ἄσμα τοῦ μεταξὺ πάντων τῶν θεῶν τὰ μάλιστα ἀγρυπνοῦντος καὶ γρηγοροῦντος θεοῦ οὐδαμῶς ἀνυσοῦται κατὰ τινα νωχελὴ καὶ ὄνειρῶδη τρόπον ἐκ τῶν περιοχῶν ψυχῆς τινος ἐν μέθῃ καὶ νάρκῃ διατελοῦσης, ἀλλ' ἵπταται πολλῶ μᾶλλον κατ' εὐθὺ ἐπὶ τὸν ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθαρῶς ὀφθέντα σκοπόν, ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν δηλαδή. Ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων τινῶν ἐμπνεύσεων καὶ λογισμῶν ἵκετεῖναι ὁ Πίνδαρος, ὁ σέμνους οὗτος καὶ ἔνθους ἱερεὺς τῆς Ἀπολλωνεῖου θρησκείας, τὴν ἄνασσαν Ἀλήθειαν ὑπὸ τινα ὑψηλὴν καὶ μεγαλειώδη προσωποποιῶν αὐτῆς, ὅπως αὕτη μὴ πταίσῃ τὴν σύνθεσιν αὐτοῦ πρὸς τραχὺ τι ψεῦδος. Ἐν τῇ μουσικῇ τοῦ Ἀπόλλωνος ἤχοῦσιν οἱ τόνοι τῆς θείας γνώσεως καὶ σοφίας. Ἐν πάσῃ περιοχῇ τοῦ βίου καθορᾷ ἡ μουσικὴ αὕτη εὐρύθμους μόνον καὶ εὐμέτρους μορφὰς καὶ κινήσεις, ἐφ' ἃς αὕτη εὐστόχως ἐκάστοτε βάλλει. Ἐν τῇ μουσικῇ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀναλαμβάνουσιν αἱ ἄτακτοι καὶ χαώδεις μορφαὶ σύνθεσιν καὶ ὑφὴν κανονικὴν τε καὶ σύμμετρον. Τὰ ταραχώδη καὶ μεστὰ σφοδρᾶς δξύτητος ἢ δεινῆς χαλεπότητος στοιχεῖα τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου χωροῦσι καὶ κινοῦνται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς μουσικῆς ταύτης ἐπὶ σταθερᾷ τροχίᾳ ὁμαλῆς ἀναλογίας καὶ ἰσότητος αὐστηρᾶς, ἣν ἐξόχως καταναγάζει καὶ διακοσμεῖ ὁ ῥυθμὸς ἐναρμονίου ἀγωγῆς καὶ εὐμοῦσου. Τὰ ἀντίξοα καὶ ἐνάντια στοιχεῖα συζεύγνυνται ὑπὸ τῆς μουσικῆς ταύτης καὶ συναποτελοῦσιν εἰκόνας τάξεως καὶ ἁρμονίας. Οὕτω παρίστησιν ἡ μουσικὴ τοῦ Ἀπόλλωνος τὴν μεγάλην παιδαγωγὸν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, τὴν πρώτην πηγὴν καὶ τὸ πολυτίμητον σύμβολον πάσης τάξεως καὶ παντὸς ῥυθμοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Ὁ μουσικὸς Ἀπόλλων εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ ἰδρυτὴς τῆς τάξεως ἐν τῷ βίῳ καὶ τῷ κόσμῳ ἐν γένει, εἶναι ὁ γνώστης τῆς ὑπὲρ τόπον καὶ χρόνον κειμένης καθαρᾶς ἀληθείας, εἶναι ὁ προφήτης. Ὡς διὰ τῶν ἁσμάτων καὶ τῶν βελῶν, οὕτω καὶ διὰ τῶν εὐμούσων καὶ θεῶν ὄντως ῥήσεων αὐτοῦ, διὰ τῶν χρησμῶν αὐτοῦ, εὐστόχως τε καὶ ἀλαθῶς βάλλει ὁ Ἀπόλλων ἐπὶ τὴν ἀπομεμακρυσμένην καὶ ἀδιόρατον ἀλήθειαν τοῦ μέλλοντος καὶ

ἐναργῶς προσδιορίζει καὶ διασαφεῖ ταύτην. Ὁ μέγας θεὸς τῶν Δελφῶν κατατοξεύει διὰ τῶν ὑπερφυῶν αὐτοῦ ῥήσεων ὑψηλοὺς στόχους τοῦ ἀπομακρυσμένου καὶ ἀχανοῦς μέλλοντος. Κύριον στοιχεῖον τῆς ἀπολλωνείου θρησκείας εἶναι ἡ νηφαλιότης καὶ ἡ αὐστηρά καθαρότης τῶν εἰδικαίρων μορφῶν, ἡ ἀπόστασις δηλαδὴ καὶ ἡ ἀλλοτριότης. Ὁ Ἀπόλλων ἀπαιτεῖ οὐχὶ ψυχὴν, ἀλλὰ πνεῦμα, τ.ἔ. ἐλευθερίαν καὶ πλήρη ἀπαλλαγὴν ἐκ τῶν δεσμῶν τῆς ἐγγύτητος μετὰ τῆς γηίνης καὶ χωματικῆς αὐτῶν βαρύτητος, μετὰ τοῦ πνίγους καὶ τῆς εὐρωτιώσεως σαθρότητος τῶν ταπεινῶν καὶ εὐτελῶν σχέσεων καὶ συναφειῶν· ἀπαιτεῖ εὐγενὴ καὶ ὑψηλὴν ἀπόστασιν διαστήματος ἀπεριόριστου, εὐρύτατον βλέμμα καὶ θεῶν ἀδέσμευτον καὶ πλήρη λάμπσεως καὶ φωτός. Τὸ ὑπερφυὲς πνεῦμα τοῦ «ἐκατηβόλου» Ἀπόλλωνος ἐμφανίζει ἡμῖν ἐν τῇ φύσει μὲν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀμέμπτου καθαρότητος καὶ τῆς αὐστηρᾶς μορφῆς, ἐν τῷ θεωροῦντι δὲ καὶ μελετῶντι τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀτόμῳ τοῦς πολυτίμους ἐκείνους ὅρους καὶ τὰς ἀναγκαῖας καὶ ἀπαραιτήτους συνθήκας τῆς ἀποστάσεως καὶ τῆς ἀπολύτου ἐλευθερίας. Τὸ πνεῦμα τοῦτο κυρίως ρυθμίζει τὴν στάσιν τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅς ἦν οὗτος συνήθως χωρεῖ ἐνώπιον τῆς ἀνθρωπότητος. Ὑπὸ τὴν στάσιν ταύτην ἀναγνωρίζομεν τὴν ἐλαφρὰν ἐκείνην καὶ αἰθερίαν ὄντως θεότητα, ἣτις μεστὴ αἴγλης τε καὶ ἀνεσπέρου φωτὸς διαδύεται μέσφ τῶν παντοειδῶν ἐκδηλώσεων καὶ εἰκόνων τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ πληροὶ ταύτας ἐξαισίας λαμπρότητος. Ἐν ὧσι τῶν γεγρονότων τούτων κατανοοῦμεν νῦν ἐπαρκῶς, διατὶ ὁ θεὸς οὗτος, οὐτινος ἡ ὑπερφυῆς οὐσία οὐδεμίαν σχέσιν εἶχε μεθ' οἰοδῆποτέ τινος στοιχείου γεώδους ἢ φυσικῆς ἐν γένει ὑφῆς, ἥχθη καὶ δὴ καὶ ἐν χρόνοις ἔτι λίαν πρωίμοις εἰς στενὸν σύνδεσμον μετὰ τοῦ ἡλίου. Οὕτως ἀνεπτύσσεται βαθμηδὸν παρά τοῖς ἀνθρώποις καὶ ἡ κραταιὰ ἐκείνη εἰκὼν, καθ' ἣν ὁ Ἀπόλλων διὰ τῆς εὐρύθμου ἀνακρούσεως τῶν ἡχῶν καὶ τῶν τόνων τῆς κιθάρας αὐτοῦ διεκράτει τὸ σύμπαν ἐν κόσμῳ τινὶ εὐτάκτου κινήσεως καὶ ἀρμονικῆς. Τὸ πληκτρον, δι' οὗ οὗτος κρούων τὰς χορδὰς ἐδημιουργεῖ ἐκάστοτε τοὺς οὐρανίους τόνους εὐήχου τινὸς καὶ θείας ὄντως μουσικῆς ἀρμονίας, οὐδὲν ἄλλο ἢ τὸ αὐτοῦ τοῦ ἡλίου τὸ φῶς. Μετὰ τὰ βέλη τοῦ τόξου, τοὺς ἡχους καὶ τοὺς τόνους τῆς μουσικῆς καὶ τοὺς τὸ ἀχανὲς τέλος καὶ ἀσύλληπτον μέλλον ὑποδηλοῦντας χρησμούς ἔχομεν ἐνταῦθα νέαν ὑπέροχον εἰκόνα μεγαλόπνου καὶ ἡγεμονικῆς βολῆς ἐπὶ τὸν ὑψηλὸν στόχον τῆς ἀμέμπτου ἀληθείας, ἣτις τὸ θεμέλιον ἀποτελεῖ πάσης ἀρετῆς, τὴν εἰκόνα τῶν ἀκτίνων τοῦ ἡλίου, αἵτινες εὐθέως τε καὶ μετ' ἀσύλληπτου ταχύτητος χωροῦσαι ἐπὶ τὴν γῆν θαυμασίως φωτίζουν καὶ λαμπρύνουσι πᾶσαν πυχὴν τοῦ βίου καὶ πᾶσαν περιοχὴν ἐν γένει τῆς φύσεως καὶ τοῦ κόσμου. Ἡ ἀπόστασις ἀποτελεῖ πάντως τὸν κύριον χαρακτήρα τοῦ Ἀπόλλωνος. Διὰ τῆς προσηγορίας : «*Φοῖβος*» ἐδηλοῦτο ἐπὶ τοῦ Ἀπόλλωνος ἡ καθαρότης καὶ ἡ ἀγιότης. Ῥυθμός, τάξις, εὐπρέπεια, μουσικὴ ἔξαρσις, γνῶσις τοῦ μέλλοντος καὶ πᾶσα ἐν γένει σο-

φία ἀποτελοῦσιν ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ Ὅμηρου τοὺς κυρίους χαρακτήρας τοῦ Ἀπόλλωνος· ἐπὶ τῶν χαρακτήρων τούτων θεμελιούται ἡ ὑψηλὴ καὶ ἀνέφικτος ὑπεροχὴ τοῦ θεοῦ τούτου. Οὕτως ὁ Ἀπόλλων, ὁ θεὸς προφήτης καθαρωτάτου καὶ εὐγενεστάτου λογισμοῦ, εὐκόλως ἀναλαμβάνει τὸ σεπτὸν ἀξίωμα τοῦ ἀλαθήτου συμβούλου καὶ τοῦ σοφωτάτου παιδαγωγοῦ. Διὰ τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ ἐπιταγῶν ὁδηγεῖ ὁ Ἀπόλλων τὸν ἄνθρωπον εἰς γνῶσιν καὶ αὐτεπίγνωσιν· εἶναι ὁ δημιουργὸς καὶ ἰδρυτὴς τοῦ κόσμου τῆς τάξεως καὶ τῶν κανόνων, οἵτινες μετ' ὀρθότητος πάντοτε καὶ ἀσφαλείας διαμορφοῦσι καὶ ἐξασφαλίζουν τὴν εὐτυχὴ τῶν ἀνθρώπων συμβίωσιν. Διὰ τῶν ὑψηλῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ κύρους τοῦ θεοῦ τούτου θεμελιούσι καὶ συντάσσουσι πολιτεῖαι καὶ ἔθνη τὰ ἥθη αὐτῶν καὶ τὰ παντοειδῆ νόμιμα καὶ καθεστῶτα καὶ παρασκευάζουσιν ἐπὶ παντὸς τομέως τοῦ βίου εὖκοσμον διοίκησιν, οἰκονομίαν δὲ φρόνιμον καὶ ὑγιᾶ. Ὁ Ἀπόλλων ὑποδεικνύει τοῖς ἀποίκους τὸν δρόμον πρὸς τὴν νέαν πατρίδα· εἶναι ὁ προστάτης καὶ ὁ κηδεμὼν τῶν νεανιῶν, οἵτινες χωροῦσι πλέον εἰς τὴν ἀνδρικήν ἡλικίαν· εἶναι ὁ προϊστάμενος τῶν τάξεων τῆς ἀνδρικῆς ἡλικίας· εἶναι ὁ ἡγεμὼν τῶν λεπτῶν καὶ εὐγενῶν παρὰ τοῖς ἀνδράσι γυμναστικῶν ἀσκήσεων. Κατὰ τὰς ἐπισημοτέρας τῶν πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τούτου ἀγομένων ἐορτῶν τε καὶ τελετῶν παῖδες καὶ νεανίαι κυρίως συνετάσσοντο εἰς χορόν. Τῷ θεῷ τούτῳ κυρίως ἀφιέρουν οἱ νεανίαι, τὴν μακρὰν αὐτῶν κόμην, ὅτε ἐγίνοντο πλέον ὄριμοι, ὅπως εἰσέλθουσιν εἰς τὸν κύκλον τῶν ἀνδρῶν. Αὐτὸς οὗτος ὁ θεός, ὁ κύριος τῶν γυμνασίων καὶ τῶν παλαιστρῶν, ἡγάγησέ ποτε τὸν Ὑάκινθον, ὃν ἀτυχῶς κατὰ τὴν διάρκειαν ἀγώνος τινος ἔνεκεν ἀστόχου βολῆς τοῦ δίσκου ἐφόνευσεν ὁ θεὸς ἐραστῆς. Κατὰ τὰς περιφήμους ἐορτὰς τῶν «*Γυμνοπαιδιῶν*» ἐν Λακεδαιμόνι ἐχώρουν τὸ πρῶτον οἱ αἰοδοὶ συντεταγμένοι ὑπὸ τρεῖς κυρίως χοροὺς, οἵτινες διεκρίνοντο ἀλλήλων ἀκολούθως τῇ ἡλικίᾳ· ἡ ὑψηλὴ ἐορτὴ τῶν «*Καρνείων*» διεκρίνετο διὰ τῆς παρὰ τοῖς ἀνδράσιν ἐπικρατούσης αὐστηρότητας τάξεως καὶ συντακτικῆς διαρθρώσεως, ἥτις ὑπεμύνησκεν εἰκόνας πολεμικῆς κυρίως εὐρυθμίας τε καὶ ἀγωγῆς. Πανταχοῦ ἐνταῦθα ἐνεπνέετο καὶ δεόντως ἐρρυθμιζέτο ὁ λογισμὸς τῶν ἀνδρῶν ὑπὸ τῶν ἀκάμπτων κανόνων καὶ τῶν αὐστηροτάτων νόμων τῆς ἱερᾶς καὶ ἀγνῆς θρησκείας τοῦ Ἀπόλλωνος.

Ὡς ὁ Ἀπόλλων, οὕτω καὶ ἡ Ἀρτεμις καθ' ὠρισμένας χρονικὰς περιόδους ἀπέρχεται εἰς χώρας λίαν ἀπομακρυσμένας, οἷον εἰς τὴν χώραν τῶν Ὑπερβορέων, εἰς τὴν νῆσον Ὀρτυγίαν κ.ο.κ. Φιλεῖ ἡ Ἀρτεμις τὴν μόνωσιν τῶν ἀπεράντων δασῶν καὶ τῶν ὑψηλῶν ὄρεων καὶ παίξει μετὰ τῶν ἀγρίων θηρίων. Κατὰ τὸν μῦθον εἶναι ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀρτεμις ἀδελφοί, τέκνα τοῦ Διὸς καὶ τῆς Λητοῦς. Εἶναι ἀμφότεροι δεινοὶ θεοί. Ὡς τοξόται ρίπτουσι τὰ βέλη αὐτῶν μακρόθεν καὶ ἀθεάτως· τὰ βέλη ταῦτα φέρουσι τὸν αἰφνίδιον καὶ ἀνώδυνον θάνατον. Ἡ ἀπόστασις πάντως ἀποτελεῖ τὸν κύριον χαρακτήρα

ἀποφθερόντων τῶν θεῶν τούτων. Τῇ συνηθείᾳ τῆς ἐν ἀπομεμακρυσμένοις τόποις μονήρους καὶ φιλερήμου διαβιώσεως συνάπτεται παρά τῇ Ἀρτέμιδι καὶ τὸ στοιχεῖον ἔτι τῆς παρθενίας. Εἶναι ἡ θεὰ αὕτη ἀγνή παρθένος, ἡ παρθενία αὐτῆς ὁμως εἶναι πάντοτε χαρακτηρὸς ἀγροίκου καὶ ἐκτάκτως βιαίον· καταφρονεῖ αὕτη ἐκ βαθέων τῆς γλυκύτητος ἐκείνης τῆς τρυφερᾶς γειτονίας τῶν ψυχῶν καὶ ἐπιδιώκει μετὰ ζήλου τὸν ἐλεύθερον ἀέρα τῶν δασῶν, τὸ κυνήγιον, τὸν ἀγῶνα. Ἐναντι τοῦ στοιχείου τῆς παρθενίας οὐδεμίαν ἀντίφασιν ἐμφανίζει ἡμῖν τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Ἀρτεμις οὐχὶ σπανίως ἐπιδεικνύει ἔτι καὶ συναισθήματα μητρικῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης· ἡ φιλόστοργος διάθεσις τῆς μητρὸς καὶ ἡ σκληρὰ στρυφνότης τοῦ παρθενικοῦ χαρακτηρὸς ἀποτελοῦσιν ιδιότητας τῆς γυναικός, αἵτινες ἀνέχονται ἀλλήλας μετὰ πολλῆς συμπαθείας καὶ ὁμοφροσύνης. Ἐν τοῖς γνησίοις ἑλληνικοῖς ὕμνοις μόνον ὡς παρθένος ἐμφανίζεται ἡμῖν ἡ Ἀρτεμις. Ἡ ἐν ἀπομεμακρυσμένοις τόποις ἐλευθέρα διαβίωσις τῆς θεᾶς ταύτης φέρει γυναικεῖον τύπον. Ἀποτελεῖ ἡ ἐλευθερία αὐτῆς τὴν θεϊαν παράστασιν τῆς αἰωνίας φύσεως. Ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ταύτῃ ἀποκαλύπτεται αἰωνία τις καὶ ἄφθιτος μορφή, ἀνεξάντλητός τις ἰδέα τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου. Ἡ Ἀρτεμις εἶναι ἡ παράστασις τῆς φύσεως, ὁμως οὐχὶ ἀκριβῶς ἡ παράστασις τῆς μεγάλης ἐκείνης καὶ ἀγίας φύσεως, ἥτις ὡς μήτηρ πάντα τὰ ζῶντα ὄντα γεννᾷ, τρέφει καὶ τέλος θνήσκοντα φιλοστόργως ἀναλαμβάνει εἰς τὸς κόλπους αὐτῆς, ἀλλὰ τῆς ἐλευθέρας πολλῶ μᾶλλον καὶ ἀγρίας φύσεως μετὰ τῆς καθαρότητος καὶ ἀσπίλου αὐτῆς ἀγνότητος. Εἶναι ἡ θεὰ αὕτη ἡ ἐλευθέρα κυνηγέτις τῶν ὀρέων καὶ ἡ βασίλισσα τῆς ἀγρίας καὶ μάγου μονώσεως τῶν πεδιάδων καὶ τῶν ὀρέων. Παραμένει ἡ Ἀρτεμις ἄτρωτος ὑπὸ τοῦ Ἑρωτος. Πανταχοῦ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀγρίας φύσεως, ἐπὶ ὑψηλῶν ὀρέων καὶ ἐκτεταμένων λειμῶνων ἢ ἐν μέσῳ δασῶν ἀπεράντων εὐρίσκονται παλαιστραι, ἐν αἷς μετὰ τῶν ἐπιχαρίτων αὐτῆς συντρόφων, τῶν Νυμφῶν δηλαδὴ, φονεύει ἡ Ἀρτεμις διὰ τοῦ τόξου ἄγρια ζῷα ἢ χορεύει ὑπὸ τὴν συνοδείαν φορμίγγων καὶ διαπρυσίων ἁσμάτων. Καὶ τὰ ὡς κρυσταλλὸν καθαρὰ ὕδατα ἀγαπᾷ ὁμοίως ἡ θεὰ αὕτη· διὰ τῆς εὐλογίας αὐτῆς κυρίως ἀναβλύζουσι πηγαὶ θερμῶν ὑδάτων μετ' ἰσχύος ἱαματικῆς. Ἡ λάμψις αὐτῆς αἰσρεῖται ἐπὶ λειμῶνων παντελῶς ἀβάτων καὶ μεστῶν πολυχρόων καὶ εὐόσμων ἀνθέων. Ἀνταποκρίνεται τῷ ἰδιορρυθμῷ πνεύματι τῆς φύσεως τὸ γεγονός ἐκεῖνο, καθ' ὃ ἡ θεὰ αὕτη τοῦτο μὲν μεριμνᾷ περὶ τῶν ζώων τοῦ δάσους ὡς τις φιλόστοργος μήτηρ, τοῦτο δὲ θηρεύει καὶ κυνηγετεῖ ταῦτα ὡς τις εὐθυμος δρομεὺς καὶ τοξότης. Ὁ παραδόξως ἄγριος χαρακτηρὸς τῆς οὐσίας τῆς Ἀρτέμιδος καὶ ἡ ἐκ ταύτης ἀναδιδομένη μυστικοπαθὴς ἐκείνη πνοὴ οὐρανίου γοητείας ἢ ζηλοτύπου βασκανίας ἀποκαλύπτονται ἡμῖν ἐν ὧρα νυκτὸς κυρίως, ὅταν ἐπὶ ἀνεφέλου οὐρανοῦ ἐκπάλγως λάμπωσι καὶ ἀστράπτωσιν ἀστέρες μεστοὶ ἱερῶν καὶ σεπτῶν μυστηρίων ἢ ὅταν ἐξ ἀνεφέλου πάλιν οὐρανοῦ κατερχόμενον καταμαγεύῃ πεδιάδας καὶ δάση τὸ

ἀργυροῦφές φῶς τῆς σελήνης. Ὡς τὰ βέλη τοῦ Ἀπόλλωνος, οὕτω καὶ τὰ βέλη τῆς Ἀρτέμιδος συντελοῦσιν, ὅπως ὁ τρωθεὶς ἄνευ νόσου τινός, ἀλλ' αἰφνιδίως πῶς καὶ ἡπίως, ἀποκοιμηθῇ τὸν αἰώνιον ὕπνον. Ὡς «*Εἰλειθυνα*» ἐξομοιοῦται ἡ Ἀρτεμις ταῖς «*Εἰλειθυαῖς*» ὁμοίως καλουμέναις θυγατράσιν ἐκείναις τῆς Ἥρας, αἵτινες διὰ τῆς ἀφέσεως ὀξέων καὶ δριμύων βελῶν προξενοῦσι κατὰ τὸν τοκετὸν παρὰ ταῖς γυναιξὶ πικρὰς καὶ ὀξείας ὥδινας. Ἡ θεὰ αὕτη στρέφει τὴν εὐνοίαν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τὸ ἀρτιγέννητον βρέφος, ἐπὶ τὴν ἀνατροφὴν καὶ ἀγωγὴν αὐτοῦ. Μεριμνᾷ αὕτη, ὥς γνωστόν, καὶ ὑπὲρ τῶν νεαρῶν θηρίων τῆς ἐρημίας. Ὡς ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς Ἀπόλλων, οὕτω καὶ ἡ Ἀρτεμις ἀργυρνεῖ ἐπὶ τῆς αὐξούσης καὶ μεγάλης γινομένης νεότητος καὶ διατελεῖ ἐν τινι ἰδιαιτέρᾳ σχέσει πρὸς ἐκείνους, οἵτινες χωροῦσι πλέον εἰς τὴν ἡλικίαν τῆς ὀριμότητος. Ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀρτεμις παριστῶσι θεότητας γνησίως διδύμους, ὅμως πόσον διάφορος παρὰ τῷ Ἀπόλλωνι ἔναντι τῆς Ἀρτέμιδος εἶναι ὁ χαρακτήρ ἐκείνος τῆς μακρᾶς ἀποστάσεως καὶ τῆς ὑψηλῆς καθαρότητος! Πόσον διάφορα εἶναι τὰ σύμβολα, ἅτινα ἑκατέρᾳ τῶν θεοτήτων τούτων ἀπένειμε τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων! Παρὰ τῷ Ἀπόλλωνι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀπόστασις δηλοῦσι τι τὸ αὐλον καὶ πνευματικόν, τὴν βούλησιν δηλαδὴ πρὸς δημιουργίαν καὶ σύλληψιν ἐν τοῖς πράγμασιν εὐγράμμων μορφῶν καὶ παραστάσεων σαφῶν τε καὶ εὐκρινῶν· διὰ τῆς καθαρότητος νοεῖται παρὰ τῷ θεῷ τοῦτω ἡ ἀπαλλαγὴ καὶ λύτρωσις ἐκ τῶν πᾶσαν ἐλευθέραν κίνησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀναλγήτως κωλυουσῶν δυνάμεων τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς. Παρὰ τῇ Ἀρτέμιδι τοῦναντίον ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀπόστασις παριστῶσιν ἰδεώδη στοιχεῖα τῆς φυσικῆς τοῦ ατόμου ὑποστάσεως καὶ οὐσίας· διὰ τῆς καθαρότητος νοεῖται παρὰ τῇ θεᾷ ταύτῃ τὸ εὐγενὲς στοιχεῖον τῆς παρθενικῆς ἀγνότητος καὶ τῆς χάριτος τῆς ὥραιας καὶ ἀνθούσης νεότητος· τὴν βούλησιν τῆς θεᾶς ταύτης ρυθμίζει ἡ ἔμμος καὶ ἀκαταπόνητος σπουδὴ κτήσεως οὐχὶ πνευματικῆς ἐλευθερίας, ἀλλὰ τῆς καθαρότητος πολλῷ μᾶλλον τὸν στοιχείων τῆς φύσεως καὶ τῆς δραστηρίας περαιτέρω καὶ ἐνεργοῦ σφοδρότητος ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῶν παντοειδῶν βιωτικῶν ἔργων. Ἀλλαις λέξεσι συνάπτονται τῷ Ἀπόλλωνι μὲν τὰ σύμβολα τῆς ἀνδρικῆς στάσεως καὶ τοῦ ὑψηλόφρονος λογισμοῦ, τῇ Ἀρτέμιδι δὲ οἱ χαρακτῆρες καὶ τὰ γνωρίσματα τῆς ἀκτινοβολίας καὶ τῆς φαιδρότητος τῆς γυναικειᾶς ὄψεως. Ἡ Ἀρτεμις ἀποτελεῖ τὴν εὐγενῆ σωματοποίησιν τοῦ στοιχείου ἐκείνου τῆς γλυκειᾶς καὶ ἐπιτερποῦς ἀλλοτριότητος, ὅπερ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς καθαρᾶς ὥς οἱ ἀστέρες, τῆς ἀαστραπτούσης, τῆς ἐκτυφλούσης καὶ εὐκόλως τέλος κινουμένης ζωῆς ἐπὶ τοσοῦτον ἰσχυρότερον καὶ ὀρμητικώτερον θέλγει καὶ ἔλκει τὸν ἄνδρα πρὸς ἑαυτό, ὅσον τοῦτο σκληρότερον καὶ τραχύτερον ἀποκρούει καὶ ἀπωθεῖ τοῦτον μακρὰν ἑαυτοῦ· ἀποτελεῖ τὴν εὐγενῆ σωματοποίησιν τῆς καθαρᾶς ὥς τὸ κρύσταλλον οὐσίας τοῦ πνεύματος καὶ τῶν ὑψηλῶν λογισμῶν, ὅμως τούτων

διυφασμένων πάντοτε μετὰ τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τῆς ζωικῆς φύσεως διὰ συνδέσμων ἀθεάτων τε καὶ μεστῶν μυστηρίων· ἀποτελεῖ τὴν εὐγενῆ σωματοποίησιν τῆς παιδικῆς ἀπλότητος καὶ τῆς ἀφελοῦς ἅμα καὶ ἀδιαφόρου ἀλογιστίας. Ἡ Ἄρτεμις παρίστησι τὴν θείαν ἐκείνην παρθένον, ἥτις εἶναι μεστή ἡδυτάτης τινὸς πνοῆς ἐρωτικῆς στοργῆς, ἐν συνδυασμῷ ὅμως πάντοτε μετὰ τῶν ψυχρῶν συναισθημάτων ἀδαμαντίνης ὄντως σκληρότητος καὶ ἀκαμψίας. Πρὸ τῶν ἀνθρώπων χωρεῖ αὕτη μετὰ σεμνοῦ δέους καὶ λεπτῆς ἐπιφυλάξεως ὡς τις μυστηριώδης παράστασις φευγαλέας τινός, ἀσυλλήπτου καὶ ἀκαταλήπτου παρθένου, ἥν ἐν μεγάλῳ βαθμῷ συνέχουσι τὰ συναισθήματα ἀποτόμου καὶ χαλεπῆς σκληρότητος. Ἡ θεὰ αὕτη παίζει, χορεύει καὶ εὐθύμως πολλάκις διαλέγεται ἡμῖν, παρὰ ταῦτα ὅμως ἐν μέσῳ τῆς εὐχάριτος ἀκριβῶς ἐγκαρδιότητος ταύτης ἀναλαμβάνει αὕτη αἴφνης τοὺς ἀφίλους χαρακτήρας σοβαρᾶς καὶ ἀδυσωπῆτου παρθένου. Ἡ θεὰ αὕτη μετὰ πολλῆς στοργῆς καὶ ἀγάπης μεριμνᾷ περὶ τῶν ζώων τοῦ δάσους, τρυφερῶς δὲ πολλάκις μοχθεῖ περὶ τὴν διεξαγωγὴν ἔναντι τῶν ἀνθρώπων ἔργων παντοειδοῦς προστασίας καὶ ἀρωγῆς μετὰ τῆς θελκτικῆς ἐκείνης γοητείας προσηγῶν μειδιημάτων ἐπὶ τῶν ἀγνῶν καὶ ἀμέμπτων χειλέων, παρὰ ταῦτα ὅμως ἐπιτελεῖ αὕτη συγχρόνως καὶ ἔργα κατάρας, καταδίκης καὶ ἀφορισμοῦ, ἔργα ἀγρίου πάθους καὶ ἀδυσωπῆτου ὀμότητος, ἔργα φρικτῆς ζάλης καὶ ὀδυνηρᾶς καταπλήξεως. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσιν ἰδίου χαρακτήρας τῆς ἀχανοῦς φύσεως, τῶν μακρὰν ἡμῶν κειμένων περιοχῶν αὐτῆς, τῶν ἐρήμων κοιλάδων καὶ τῶν ἀξένων ὁροσειρῶν αὐτῆς, ἐφ' ὧν πανταχοῦ δεσπόζει τὸ ψυχρὸν πνεῦμα τῆς μονώσεως καὶ τῆς ἀφίλου ἀλλοτριότητος.

Ἡ Ἀφροδίτη, ἡ περιπαθὴς αὕτη καὶ ἐρασμία θεὰ τοῦ ἔρωτος, ἀναδύεται ἐκ τοῦ παμμεγέθους καὶ ὑπερφυοῦς στοιχείου τῆς φύσεως, ἐκ τῆς ἀπεράντου δηλαδὴ καὶ ἀπυθμένου θαλάσσης, καὶ καθίστησι ταύτην ἐξάισιον κάτοπτρον τοῦ οὐρανίου αὐτῆς μειδιήματος. Ἡ αὕτη ἀκτινοβόλος καὶ ἐξαισία λαμπρότης, δι' ἧς ἡ θεὰ αὕτη πληροῖ καὶ καταυγάζει σύμπασαν τὴν ἀνόργανον καὶ ἐνόργανον φύσιν, κατέστησεν ὁμοίως καὶ τὴν θάλασσαν αἰγλήεντα τόπον τῆς ἀποκαλύψεως τῆς θείας αὐτῆς ὠραιότητος. Ἡ ἔλευσις τῆς Ἀφροδίτης λεαίνει καὶ ὁμαλύνει τὰ κύματα τῆς θαλάσσης καὶ συντελεῖ, ὅπως ἡ ἐπιφάνεια τῶν ὑδάτων ἀκτινοβολῇ, ὥσει αὕτη ἦτο κατὰστικτος ὑπὸ κοσμημάτων πολυτιμήτου ἀξίας. Ἡ θεὰ αὕτη εἶναι ἡ προσωποποιήσις τῆς θείας ἐκείνης γοητείας τῆς θαλασσίας γαλήνης καὶ τοῦ εὐτυχοῦς πλοῦ, καθὰ ἀκριβῶς αὕτη εἶναι ἔτι καὶ ἡ προσωποποιήσις τῆς γοητείας τῆς ἀνθρώπου καὶ περικαλλοῦς φύσεως. Πάντα τὰ φύλα τῶν πτηνῶν καὶ τῶν θηρίων εὐχερῶς δαμάζει καὶ ἡμεροῖ ἡ ἄμαχος ἰσχύς τῆς θεᾶς ταύτης τοῦ ἔρωτος· καὶ αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἔτι τιθασσεύει καὶ ὑποτάσσει ἡ θεὰ αὕτη. Εὐθύς, ὡς ἀνατέλλουσιν αἱ ἡμέραι τοῦ μυροβριοῦς ἔαρος καὶ ἐκ νέου ἐλευθέρα ἀφθεῖσα ἠπῶς πνέει ἡ γονιμοποιὸς αὔρα τοῦ ἀπαλοῦ Ζεφύρου, τὴν Ἀφρο

δίτην πρῶτον καὶ τὴν εὐφρόσυνον αὐτῆς ἔλευσιν δι' εὐθύμων ἁσμάτων ἐξαγγέλλουσι τὰ πτηνὰ τοῦ ἀέρος βαθέως τὴν καρδίαν τρωθέντα ὑπὸ τῆς ἰσχύος αὐτῆς. Ἐξάλλως καὶ ἀγρίως πηδῶντα τὰ παντοειδῆ ζῷα τῆς γῆς μετὰ πολλῆς χαρᾶς καὶ ἀγαλλιάσεως διατρέχουσι τοὺς ἐπιχαρίτως μειδιώντας πολυανθεῖς λειμῶνας καὶ θαρραλέως διαπλέουσιν ὀρητικούς ποταμούς. Οὕτω κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ ἔαρος τὰ πάντα ὑπὸ μάγου γοητείας καὶ γλυκέος πόθου καταλαμβάνόμενα ἀκολουθοῦσι τῇ Ἀφροδίτῃ εὐπειθῶς, ὅπουδῆποτε καὶ ἂν ὀδηγῇ ταῦτα ἡ θεὰ αὐτὴ ἐπὶ ἀποστάσεων ξένων τε καὶ ἀπομεμακρυσμένων. Πολλάκις ἄγεται ἡ Ἀφροδίτῃ εἰς σύνδεσμον μετὰ τῶν ὑποθέσεων τοῦ γάμου καὶ τῆς τεκνοποιίας, παρὰ ταῦτα ὅμως οὐδέποτε αὕτη ὑπῆρξε θεὰ τοῦ νομίμου γάμου, ἐν ἣ ἐκυριάρχει ἡ σοβαρὰ κυρίως, σεπτὴ καὶ αὐστηρὰ μορφή τῆς Ἥρας. Περὶ τῶν πολυτίμων δώρων τῆς Ἀφροδίτης γίνεται λόγος μετὰ θελκτικῆς τινος εὐφροσύνης κατὰ πάσας τὰς ἐποχὰς τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Ἐν τῇ σειρᾷ τῶν δώρων τούτων τὴν πρώτην θέσιν κατέχει ἡ ὠραιότης καὶ ἡ χάρις τοῦ σώματος· τὸ δῶρον τοῦτο κατ' ἐξοχὴν συγκινεῖ καὶ ἀναταράσσει τὰς καρδίας καὶ τοὺς λογισμοὺς τῶν ἀνθρώπων. Αὕτῃ ἡ θεὰ εἶναι πασῶν τῶν γυναικῶν ἡ ὠραιότης, ὅμως οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς παρθενικῆς ἐκείνης καὶ κορασιώδους ἀγνότητος τῆς Ἀρτέμιδος οὐδὲ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν πάλιν τῆς εὐπρεποῦς καὶ σεμνῆς ἐκείνης παραστάσεως τῶν θειῶν τοῦ γάμου καὶ τῆς μητρότητος, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἔννοιαν πολλῶ μᾶλλον τῆς καθαρᾶς ὠραιότητος καὶ τῆς τρυφερᾶς καὶ χαριέσεως ἐν γένει ἀβρότητος τοῦ γυναικείου φύλου. Ἡ Ἀφροδίτῃ περιρρέεται πλουσίως ὑπὸ τοῦ ὑγροῦ φέγγους καὶ τῆς στιλπνῆς λάμψεως πολυχαροῦς τινος ἡδονῆς, θελκτικῆς χαρμονῆς καὶ μέθης ἡδυπαθοῦς. Αἰωνίως νεάζει ἡ θεὰ αὕτη ἀνεπαχθῆς οὔσα καὶ ἄλυπος καὶ εὐχαρις καὶ μακαρίως εὐδαίμων καὶ διὰ καὶ οὕτως ἀκριβῶς, ὥς ταύτην ἐγέννησέ ποτε ἡ ἀτέρμων καὶ ἀπύθμενος θάλασσα. Θεράπαινοι καὶ σύντροφοι τῆς θεᾶς ταύτης εἶναι αἱ Χάριτες. Χορεύουσιν αὗται μετ' αὐτῆς· λούουσι καὶ ἀλείφουσιν αὗται ταύτην δι' εὐδῶμων καὶ πολυτιμῶν μύρων καὶ εὐτέχνως τέλος ὑφαίνουσι τὸ ἐνδυμα αὐτῆς. Ἡ χάρις καὶ ἡ γοητεία τῆς Ἀφροδίτης ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τοσοῦτον μεγάλην δρᾶσιν καὶ ἐπιρροήν, ὥστε οὗτοι ὑπὸ τὸ κράτος θελκτικῆς τινος ἐκπλήξεως καὶ μέθης γλυκείας καὶ ἡδυπαθοῦς πολλάκις ἐπιλανθάνονται τῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ ἐυκόλως ὀθοῦνται εἰς τὴν λήψιν ἀποφάσεων, αἵτινες αὐτοῖς τούτοις βραδύτερον παράδοξοι καὶ ἀκατανόητοι φαίνονται. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου εἶναι παρὰ ταῦτα ἄξιον ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως καὶ προσοχῆς τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐν λόγῳ θεὰ τοῖς ἀνδράσι μὲν χαρὰν συνήθως καὶ εὐτυχίαν φέρει, ταῖς γυναιξὶ δὲ πλειστάκις αὕτη καθίσταται ἀφορμὴ πικρᾶς ἀνάγκης καὶ ὀλέθρου δεινοῦ. Παρασύρει ἡ Ἀφροδίτῃ τὰς γυναῖκας ἐκ τῆς εὐπρεποῦς κρύπτῃς τοῦ σεπτοῦ συζυγικοῦ βίου, ἐκ τῶν χώρων τῆς ὀφειλομένης σεμνῆς ἐπιφυλάξεως καὶ τῆς αἰδήμονος ἀγωγῆς εἰς περιοχὰς ἠθικῆς ἀρρυ-

θμίας καὶ ἀταξίας καὶ συντελεῖ, ὅπως διὰ τῆς τυφλῆς καὶ οὐχὶ σπανίως ἐγκληματικῆς πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως πρὸς ξένους ἄνδρας καταστῶσι κακοδαίμονες καὶ δυστυχεῖς. Τοῦτο ἐνήργησεν αὕτη ἐπὶ τῆς Ἑλένης, τῆς Μηδείας, τῆς Πασιφάης, τῆς Φαίδρας. Ἡ Ἀφροδίτη ἔχει τὴν σημασίαν αἰωνίας καὶ ἀκαταλύτου πραγματικότητος, ἥτις ἐφελκύει εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἰσχύος αὐτῆς πάντα, ὅσα ὑπάρχουσιν ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ χορηγεῖ τῇ ὅλῃ ἐπικρατείᾳ τῶν στοιχείων καὶ τῶν ζώντων ὄντων τὸ πνεῦμα αὐτῆς ἐκτυποῦσα οὕτω πανταχοῦ τὴν ἔκφρασιν αὐτῆς. Παρίστησιν ἡ θεὰ αὕτη κόσμον ὁλόκληρον, ὃν ἐθεώρουν οἱ Ἕλληνες ὑπὸ τὴν ἔννοιαν μεγάλης τινός, ὑψηλῆς καὶ κραταιᾶς θεότητος· παρίστησι τὴν τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων δαιμονίως ἐμπλέκουσαν καὶ ὑποτάσσουσαν λάμπιν ἐκείνην, ἐν ἣ ὁ πᾶς κόσμος εὐλαβῶς ἴσταται πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ Ἔρωτος· παρίστησι τὴν χαρὰν καὶ τὴν ἄρρητον τέρψιν τῆς γειτονίας καὶ τῆς ἐνώσεως, ἥς ἡ ἄμετρος γοητεία δελεάζει τὰ περιορισμένα ὄντα καὶ ὠθεῖ ταῦτα εἰς τὴν φθορὰν καὶ τὸν ὀλεθρον ἐν τῷ ἄχανεῖ καὶ ἀπεριορίστῳ χώρῳ τοῦ ἀπείρου. Ἡ θεὰ αὕτη τοῦ ἔρωτος ἀποκαλύπτεται ἡμῖν ὡς γνησία θεότης ἐπὶ πάσης τῆς κλίμακος ἐκείνης, ἥτις ἐκτείνεται ἀπὸ τῆς περιοχῆς τῶν ἀπτῶν ὄντων μετὰ τῆς γεῶδους καὶ φυσικῆς αὐτῶν ὑφῆς μέχρι καὶ τῶν ὑπεροχωτέρων ἔτι ὑψωμάτων καὶ κορυφῶν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου. Ἡ Ἀφροδίτη μεταδίδει τῆς ἐρασμότητος αὐτῆς οὐχὶ ἀπλῶς τοῖς ζῶσι μόνον, ἀλλὰ καὶ τοῖς νεκροῖς ἔτι. Ὡς διὰ τοῦ χρίσματος ἐκείνου τοῦ ἀμβροσίου κάλλους χορηγεῖ ἡ θεὰ αὕτη τῇ Πηνελόπῃ δροσερὰν γοητείαν καὶ ἄβρὰ θέλγητρα εὐμόρφου νεότητος, οὕτω διὰ τοῦ ἀμβροσίου πάλιν ροδόεντος ἐλαίου προφυλάττει τῆς ἀλλοιώσεως καὶ τῆς φθορᾶς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως ὑβριζόμενον καὶ ἀσπλάγχχνος αἰκιζόμενον πτώμα τοῦ Ἑκτορος. Ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἀπεμάκρυνεν αὕτη ἐκεῖθεν τοὺς κύνας καὶ ἔχριε διὰ τοῦ ἐλαίου τούτου τὸν ἀτυχῆ νεκρόν. Ἡ Ἀφροδίτη εἶναι οὐχὶ ἡ ἐρῶσα γυνή, ἀλλ' ἡ ἔνσωμος πολλῶ μᾶλλον παράστασις τῆς θείας ὠραιότητος καὶ τῆς μειδιώσης χάριτος, ἥτις μεθύσκει, ἐξαρπάζει, παρασύρει καὶ ἄγει εἰς τὴν κατάστασιν ἡδυπαθοῦς ζάλης καὶ ἐξἄλλου παραφορᾶς. Τὸ πρῶτον καὶ κύριον στοιχεῖον ἐν τῷ προσώπῳ τῆς θεᾶς ταύτης ἀποτελεῖ οὐχὶ ἡ σπουδὴ καὶ ἡ ὀρμὴ πρὸς σύλληψιν καὶ κατὰκτησίν τινος, ἀλλ' ἡ γοητεία κυρίως καὶ ἡ ὄνειροπαθῆς καὶ νοχελῆς μέθη τῆς γλυκείας θέας, ἥτις ἰσχυρῶς ἐφελκύει τὸν ἄνθρωπον καὶ ὑποῖ τοῦτον εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ἀθολώτου χαρᾶς καὶ τῆς εὐδαιμονίας. Τὴν σφαῖραν ταύτην συγκροτοῦσι τὰ εὐφρόσυνα κυρίως γεγονότα τῆς ὑπερόχου ἐκείνης συντήξεως καὶ ἀναχωνεύσεως τῶν καρδιῶν καὶ τῶν ψυχῶν τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ὑψηλὸν καὶ ἀπόρρητον μυστήριον τῆς ἐνιαίας καὶ ἀδιασπάστου ὁλότητος τοῦ κόσμου τῆς Ἀφροδίτης ἀποτελεῖ τὸδε κυρίως τὸ πρᾶγμα, ὅτι δηλαδὴ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐλκτικῆς ἐνεργείας τῶν ἐρωτικῶν συναισθημάτων καὶ τῶν παθῶν τῆς ἀγάπης οὐδεμίαν δαιμονίαν δύναμιν δρᾷ, μεθ' ἧς ἀναίσθητοι

συνήθως ἄνθρωποι καταλαμβάνουσι καὶ ἀρπάζουσι τὴν λείαν αὐτῶν, ἀλλ' ἢ ἔλλογος πολλῶ μᾶλλον καὶ εὐγνώμων συνείδησις ἀναλήψεως ἐπὶ τοῦ προκειμένου δωρεᾶς τινος πολυτίμου. Ἡ Ἀφροδίτη οὐ μόνον ἄγει πάντα τὰ ἔμψυχα ὄντα εἰς τὴν εὐφρόσυνον ἐκείνην κατάστασιν, ἐν ἣ ταῦτα μεστὰ ἔρωτος καὶ ἀγάπης ἔμμανῶς ἀναζητοῦσιν ἄλληλα ἐπὶ τῷ σκοπῷ ἐνώσεως καὶ ἀμοιβαίας ἀπολαύσεως, ἀλλὰ καὶ δημιουργεῖ ἔτι τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἥτις ὑπερφυῶς συνάπτει ἀλλήλαις τὰς παντοειδεῖς εἰκόνας τοῦ ἀπείρου κόσμου. Τὸ βαθύ τραῦμα τοῦ ἔρωτος ρίπτει εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς θεᾶς ταύτης συχνάκις καὶ αὐτὸν ἔτι τὸν ἀπηνῆ καὶ ἄλλοπρόσαλλον θεὸν τοῦ πολέμου, τὸν Ἄρην δηλαδή, καὶ ἀναγκάζει τοῦτον, ὅπως ἐπαναπαύηται ἐν τοῖς κόλποις αὐτῆς θεωρῶν μεθ' ἄβρας τρυφερότητος καὶ ἔμμανοὺς πόθου τὸ μεστὸν χάριτος καὶ ἡδυπαθείας πρόσωπον τῆς ὥραιας θεᾶς. Παρὰ ταῦτα ὀφείλομεν ἐν τέλει, ὅπως ἀνακαλέσωμεν εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν ἅπας ἔτι τὸ γεγονός ἐκεῖνο, καθ' ὃ εἰς τὸν ἀχανῆ κόσμον τῆς ἐπικρατείας τῆς Ἀφροδίτης ἀνήκουσιν ἔτι καὶ στοιχεῖα δεινῆς καὶ ταραχώδους ὕψης. Οὐδεμία δύναμις δύναται, ὅπως ἀγάγῃ τὰ πράγματα εἰς τόσον φοβερὰν διάστασιν καὶ σύγχυσιν, ὅσον ἐκείνη, ἥς ἔργον εἶναι ἡ δημιουργία κυρίως φωτεινοτάτης καὶ εὐδαιμονεστάτης ἁρμονίας' μόνον διὰ τῆς σκοτεινῆς ταύτης σκιάς ἀναλαμβάνει ἡ φωτεινὴ καὶ αἰγλήεσσα γοητεία καὶ χάρις τῆς Ἀφροδίτης τὴν χροιάν καὶ τὴν πνοὴν εἰκόνας τινὸς μεγάλης καὶ ὑψηλῆς δημιουργίας.

Ὁ Ἑρμῆς ἐμφανίζει ἡμῖν τοὺς χαρακτῆρας ἐκείνους τῆς εὐτόλμου καὶ ἐλευθέρας δράσεως, τῆς εὐστρόφου καὶ ἀκαμάτου κινήσεως ἢ τῆς εὐτέχνου ἔτι δεξιότητος καὶ τῆς πονηρᾶς εὐφυΐας. Πολλοὶ τῶν χαρακτήρων τούτων ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὸ ἠθικὸν περιβάλλον οὐχὶ τῶν Ὀλυμπίων, ἀλλὰ τῶν προομηρικῶν κυρίως θεῶν. Ἄν παραβάλωμεν τὸν Ἑρμῆν τῷ ἀδελφῷ αὐτοῦ Ἀπόλλωνι ἢ τῇ Ἀθηνᾷ, τότε ἐναργῶς ἀνακύπτει πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τόδε τὸ πρᾶγμα κυρίως, ὅτι δηλαδή παρὰ τῷ θεῷ τούτῳ ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ἑλλείπουσι τὰ γνωρίσματα τῆς σῶφρονος σοβαρότητος καὶ τῆς εὐγενοῦς σεμνότητος. Πολλαχοῦ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν ἐμφανίζεται ἡμῖν ὁ θεὸς οὗτος ὡς ἀγγελιαφόρος. Τῷ χαρακτήρι αὐτοῦ ἐξαιρέτως ἀνταποκρίνεται ἡ λειτουργία αὕτη. Παρὰ ταῦτα ὑπὸ τὴν λειτουργίαν τοῦ κλέπτου κυρίως εἶναι ἡμῖν γνωστὸς ὁ Ἑρμῆς. Εὐθύς, ὡς ἐγεννήθη, ἐπετέλεσεν οὗτος ἔργον ὑψηλῆς ὄντως δεξιότητις κλέψας τοὺς βοῦς τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἀπόλλωνος, αὐτὸν δὲ τοῦτον ἀποπλανήσας εἶτα διὰ τρόπον εὐτεχνοτάτου. Ὅτε οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου ἤθελον, ὅπως κωλύσωσι καὶ ἀνακόψωσι τὴν περαιτέρω δρᾶσιν τῆς ὀμότητος ἐκείνης, μεθ' ἧς ὁ ἀπηνῆς Ἀχιλλεὺς ἑκακοποιεῖ τὸν νεκρὸν Ἔκτορα, διενόηθησαν τὴν κλοπὴν τοῦ πτώματος διὰ τοῦ Ἑρμοῦ. Παρὰ τῷ Ἑρμῇ τοῦ Ὀμήρου ἀναγνωρίζομεν τὸν ἱλαρὰ βλέμματα περὶ ἑαυτὸν ρίπτοντα συμπαθεῖ θεὸν καὶ τὸν οὐδέποτε εἰς ἀπορίαν καὶ ἀμυχανίαν περιπίπτοντα δεξιὸν ρυθμιστὴν καὶ φρόνιμον ἐκμεταλλευτὴν τῶν καλῶν εὐκαιριῶν, ὃν

ὀλίγον ἀποσχολοῦσι, πολλῶ δ' ἔλαττον ταραττοῦσι καὶ συγκινοῦσι, τὰ μέτρα καὶ οἱ κανόνες τῆς ὑπερφηανίας καὶ τῆς τιμῆς καὶ ὅστις παρὰ πάντα ταῦτα συμπαθῆς πάντοτε καὶ ἀξιαγάπητος παραμένει. Ἐκ τοῦ Ἑρμοῦ προέρχεται τὸ κέρδος καὶ διὴ καὶ τόσον τὸ εὐφυῶς καὶ φρονίμως ὑπολογισθέν, ὅσον καὶ τὸ ἀδόκητον, κέρδος, μάλιστα δὲ τὸ τελευταῖον τοῦτο. Τὰ τυχαίως εὐρισκόμενα ἀντικείμενα καλοῦνται, ὡς γνωστόν, «ἐρμαία». Ἐκ τοῦ θεοῦ τούτου προέρχεται ἡ τέχνη τῶν εὐφυῶν καὶ πανούργων ἀριθμήσεων καὶ λογισμῶν· τοῦ θεοῦ τούτου πάλιν ἔργον εἶναι ἡ παρουσία καλῶν εὐκαιριῶν, ὧν ἄνευ πᾶσα δεξιότηχία παραμένει ἄνευ ἀποτελέσματος. Ὁ Ἑρμῆς εἶναι ὁ ἐνδεδειγμένος καὶ κύριος προστάτης καὶ κηδεμὼν παντός εἶδους ἀρπαγῆς, ληστείας ἢ κλοπῆς εἴτε ταῦτα μετὰ συστηματικῆς καὶ μεγαλοπρεποῦς παρασκευῆς ὑπὸ μεγάλων ἡρώων συντελοῦνται εἴτε διὰ γλίσχρων μέσων ὑπὸ πτωχῶν καὶ ἀσημάντων προσώπων ἐνεργοῦνται. Ὁ Ἑρμῆς εἶναι περαιτέρω ὁ θεὸς τῶν ποιμνίων, παρὰ ταῦτα εἶναι οὗτος τοιοῦτός τις οὐχὶ ὑπὸ τὸν τρόπον ἐκείνον, ὅφ' ὃν ἄλλοι θεοὶ τοιοῦτοὶ τινες εἶναι. Μακρὰ σειρά παρωνυμίων χαρακτηρίζουσι τὸν Ἑρμῆν ὡς ποιμένα καὶ θεὸν τῶν ποιμνίων καὶ τῶν ἀγγελῶν. Ὁ Ἑρμῆς οὐδαμῶς εἶναι θεὸς τῆς παραγωγῆς καὶ τῆς εὐφορίας ὑπὸ τὴν κυρίαν τῶν λέξεων τούτων ἔννοιαν καὶ σημασίαν. Ὡς πολλοὶ ἄλλοι θεοί, οὕτω καὶ ὁ Ἑρμῆς αὐξάνει βεβαίως τὰ κτήματα καὶ τὸν πλοῦτον τῶν ἀνθρώπων, παρὰ ταῦτα ὅμως ὁ τρόπος, ὅφ' ὃν οὗτος διεξάγει τὸ ἔργον τοῦτο τῆς βοηθείας καὶ ἀρωγῆς, διατελεῖ ὑπὸ τὴν αἰγίδα καὶ τὴν πνοὴν τοῦ ἰδιορhythμου αὐτοῦ χαρακτηρῶς· ὁ τρόπος οὗτος θεμελιόταται ἐπὶ τῆς εὐτέχνου κυρίως καὶ δεξιᾶς ἀναρπαγῆς ξένων κτημάτων, ἐπὶ τῆς ἀπαγωγῆς ξένων ποιμνίων, ἐπὶ τῆς αἰφνιδίας δηλαδὴ καὶ ἀκόπου κερδοποιίας. Καὶ ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἔρωτος καὶ τῆς ἀγάπης εἶναι πάλιν ὁ Ἑρμῆς οἰκεῖός τε καὶ γνώριμος, παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ὑπόθεσις τῆς ἐρωτικῆς ἀπολαύσεως ἐμφανίζεται ἡμῖν παρὰ τῷ θεῷ τούτῳ ὑπὸ τὸν τύπον τυχαίας τινὸς πάλιν καὶ ἀδοκήτου εὐρέσεως. Περὶ τοῦ «*ψυχοπομποῦ*» Ἑρμοῦ πολὺς λόγος γίνεται ἐν τῇ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ. Ὁ θεὸς οὗτος ὁδηγεῖ τὰς ψυχὰς οὐ μόνον ἐκ τοῦ ἄνω εἰς τὸν κάτω κόσμον, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀντίθετον φοράν. Οὕτως ἐκ τοῦ ὀμιχλώδους λόφου τοῦ βασιλείου τῶν νεκρῶν ἄγει οὗτος κατ' ἐντολὴν τοῦ Διὸς εἰς τὸ φῶς τοῦ ἄνω κόσμου τὴν Περσεφόνην, ἵνα ἴδῃ ταύτην ἢ μήτηρ αὐτῆς Δημήτηρ καὶ ἀποβάλλῃ αὐτὴ οὕτω τὸν χόλον αὐτῆς. Ὁ Ἑρμῆς εἶναι περαιτέρω ὁ κύριος τῶν ὁδῶν. Πανταχοῦ ἐκεῖ, ἐνθα διανύεται δρόμος τις ἢ συντελεῖται εἰσόδός τις, εἶναι ὁ Ἑρμῆς πάντοτε παρὼν ὑπὸ τὴν παράστασιν φίλου ἐταίρου καὶ φιλόφρονος συνεργοῦ. Ἐν καιρῷ νυκτὸς συνήθως ἐπιτελεῖ τὰ ἔργα αὐτοῦ ὁ Ἑρμῆς. Ἡ θεία νύξ οὐ μόνον παρέχει τοῖς ἀνθρώποις εὐμενῆ τινα προστασίαν καὶ φυλακὴν, ἀλλὰ καὶ παράγει ἔτι αὐτοῖς πολλάκις εἰς ὁδοὺς σφαλερᾶς καὶ ἀπατηλῆς πλάνης. Τὰ θαυμάσια καὶ παράδοξα ἢ τὰ ξένα καὶ τερατώδη πράγματα, ἅτινα ἀποτελοῦσιν ἴδια στοιχεῖα

τῆς νυκτός, δύναται ἐπίσης, ὅπως καὶ ὡς γεγονότα ἔτι αἰφνιδίας τινὸς ἐπισκοτήσεως καὶ ἀμαυρώσεως ἢ ἀήθους τινὸς καὶ ἀλλοκότου μειδιάματος φανῶσιν ὑπὸ τὸ ἐπερχόμενον λαμπρὸν φῶς τῆς ἀκτινοβόλου ἡμέρας. Τὸ νυκτερινὸν τοῦτο μυστήριον ἀκριβῶς, τὸ μαγικὸν τοῦτο σκότος τῆς νεκρᾶς σιωπῆς καὶ τῆς ἀφανείας ὑπὸ τὸν φωτεινὸν καὶ λαμπρὸν ἥλιον τῆς ἡμέρας ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχὴν τὴν ἐπικράτειαν τοῦ Ἑρμοῦ, ὅστις ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἐλατρεύετο καὶ ἐτιμᾶτο καὶ ὡς διδάσκαλος ἔτι καὶ ἡγεμὼν τῆς μαγείας. Ὁ Ἑρμῆς οὐδαμῶς παρίστησι θεότητά τινα, ἥτις ἐπὶ ὀρισμένων μόνον ἀναγκῶν καὶ κινδύνων τοῦ βίου παρέχει τοῖς ἀνθρώποις προστασίαν τε καὶ ἀρωγὴν, ἀλλὰ πνεῦμα πολλῶ μᾶλλον ὀρισμένης τινὸς μορφώσεως καὶ διασκευῆς, ὅπερ ἐμφανίζεται ἡμῖν ἐκάστοτε ὑπὸ τοὺς διαφορωτάτους ὅρους καὶ τὰς ποικιλιωτάτας συνθήκας τοῦ βίου καὶ γινώσκει πλησίον τῆς σταθερότητος τοῦ κέρδους καὶ τὴν ῥοὴν ἔτι τῆς ἀπωλείας, πλησίον δὲ τῆς ἀγαθότητος καὶ τῆς εὐνοίας καὶ τὴν σκληρότητα πάλιν καὶ τὴν χαιρεκακίαν. Ὅσαδὴποτε σημεῖα τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἐν λόγῳ θεοῦ καὶ ἂν ὑπάρχωσιν, ἅτινα φαίνονται ἡμῖν ὑποπτά πως καὶ οὐχὶ παντελῶς ἄνογα ἐξ ἐπόψεως ἠθικῆς, ἀποτελεῖ παρὰ ταῦτα ὁ χαρακτήρ οὗτος πραγματικὴν τινα καὶ ἀκριβῆ παράστασιν βιωτικῶν γεγονότων, ἅτινα πλησίον τῶν ἠθικῶν αὐτῶν πλεονεκτημάτων βαρύνονται ἔτι καὶ ὑπὸ παντοειδῶν ἐλλείψεων καὶ ἀτελειῶν. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες εἶχον τούτου σαφῆ γνῶσιν καὶ τούτου ἕνεκα ἀκριβῶς ἰδιαιτέρως ἐτιμᾶτο παρ' αὐτοῖς ὁ Ἑρμῆς, ἡ θεία αὕτη παράστασις τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τοῦ βίου μετὰ τῶν πλεονεκτημάτων καὶ μειονεκτημάτων αὐτῶν. Ἡ εὐνοία καὶ εὐμένεια τοῦ Ἑρμοῦ παρέχει τοῖς ἔργοις πάντων τῶν ἀνθρώπων χάριν καὶ δόξαν. Αὐτὸς οὗτος ὁ θεὸς πολλάκις εὐρίσκεται ἐν τῷ κύκλῳ τῶν θεαινῶν ἐκείνων τῆς προσηνοῦς εὐνοίας καὶ τῆς εὐμενείας, τῶν Χαρίτων δηλονότι. Ὁ Ἑρμῆς, ὁ νεαρὸς καὶ ὠραίος, ὁ εὐστροφος καὶ ἐλαφρὸς, ὁ εὐκίνητος καὶ ἐπιδέξιος, ὁ συμπαθὴς καὶ ἀξιαγάπητος, ὁ ἐρωτόληπτος καὶ φιλέραστος ἐκεῖνος θεὸς παρίστησιν ἐπίσης καὶ τὸν ἐμμενῆ ἔτι καὶ ἔμφροντιν προστάτην τῶν ἀγώνων καὶ τῶν γυμνασίων. Κατὰ τὰς ἑορτὰς τοῦ θεοῦ τούτου διεξάγονται ἐν εὐρείᾳ κλίμακι ἀγῶνες παίδων τε καὶ ἐφήβων. Τέλος μνημονευθῆτω ἐνταῦθα καὶ ὁ μουσικὸς Ἑρμῆς, οὗτινος ὁ χαρακτήρ περιλάμπεται ὑπὸ φωτὸς φαιδροτάτης ὄντως χάριτος καὶ ὑπερόχως αἰωρεῖται ἐν ὕψηλαῖς περιοχαῖς ἀμετρήτου καὶ πολυτιμῆτου καλλιτεχνικῆς δημιουργίας καὶ αἴγλης. Παρὰ τῷ Ἑρμῇ ἔχομεν ἐνώπιον ἡμῶν τὸν ἐπιτήδειον τεχνίτην, ὅστις ἐν τῇ ἐκτελέσει παντὸς ἔργου ἀκαταγωνίστους δεξιότητας καταδεικνύει ἡμῖν, τὸν ἡγεμόνα περαιτέρω καὶ ὁδηγὸν τῶν ποιμνίων καὶ τῶν ἀγγελῶν, τὸν φίλον καὶ ἐρωτικὸν ἐταιριστὴν τῶν Χαρίτων καὶ τῶν Νυμφῶν, τὸ πνεῦμα τέλος τῆς νυκτός, τοῦ ὕπνου καὶ τῶν ὀνείρων. Οὐδὲν ἄλλο ἀρτιώτερον καὶ ὠραιότερον ἐκφράζει τοὺς χαρακτῆρας τῆς εὐθύμου ἰλαρότητος καὶ συγχρόνως τῆς νυκτερινῆς μυστικοπαθείας, τῆς

μάγου γοητείας καὶ συγχρόνως τῆς ἀπαλῆς τρυφερότητος τοῦ Ἑρμοῦ ἢ οἱ ἐξόχος ἡδεῖς κυρίως καὶ θεοὶ ὄντως τόνοι ἐκεῖνοι τῶν χορδῶν καὶ τῆς εὐδινήτου φωνῆς. Μετὰ πολλῆς ἐρασμότητος ἐκιδάριζε καὶ ἦδε πολλάκις ὁ Ἑρμῆς ἀντλῶν τὰ θέματα τῆς μουσικῆς αὐτοῦ τέχνης ἐκ τοῦ βίου τῶν ἀθανάτων θεῶν ἢ ἐκ τῶν ἀπείρων εἰκόνων τοῦ ἀχανοῦς κόσμου.

*
* *

Κοινὸν γνῶρισμα πάντων τῶν θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἡ ἀθανασία· τοῦτου ἕνεκα καλοῦνται οὗτοι οἱ «αἰὲν ἔοντες». Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ἐφαντάζοντο τοὺς θεοὺς αὐτῶν ὑπὸ τὴν παράστασιν ἐκείνην, ἣτις φέρει τοὺς πολυανθεῖς καὶ ὡραίους χαρακτήρας τῆς ἐκπάγλως καὶ τὸ μάλιστα χαριέντως ἀκτινοβολούσης νεότητος. Παρ' αὐτοῖς τὸ γῆρας εἶχε τὴν ἔννοιαν καταστάσεως ἐπαχθοῦς καμάτου καὶ ἀδρανοῦς νωχελείας, πτωχεύσεως καὶ ἐπισκοτήσεως τῆς φύσεως, τῆς ζωηρᾶς ἐκείνης καὶ ἱερᾶς φύσεως, ἥς πανταχοῦ ἐδέσποξε τὸ οὐράνιον καὶ ἀκτινοβόλον πνεῦμα τῆς ἀθανάτου θεότητος. Ἐν μέσῳ ἐκπάγλου καὶ ἀφθίτου λάμψεως κεῖται ἐν τῷ ὑψηλῷ Ὀλύμπῳ ἡ ἀτάραχος καὶ ἀσφαλῆς κατοικία τῶν θεῶν, ἣτις οὔτε ὑπὸ τῶν ὀρμητικῶν ἀνέμων καὶ τῶν θυελλῶν σείεται καὶ τινάσσεται οὔτε ὑπὸ τῶν ὄμβρων διυγραίνεται οὔτε ὑπὸ χιόνος τέλος κατακαλύπτεται· ἀνέφελος αἰθριότης καὶ λευκὴ αἴγλη ἐξαπλοῦται ἐκεῖ, οἱ δὲ μάκαρες θεοὶ τέρπονται ἀδιαλείπτως διὰ νέκταρος καὶ τῶν οὐρανίων τόνων θείας μουσικῆς ἐν ἀθολῷ πάντοτε καὶ διανγεῖ ἀτμοσφαίρᾳ εὐχάριτος εὐθυμίας καὶ ἱλαρᾶς εὐφροσύνης. Ἐκεῖ ἄνω ἐπὶ τῶν διαφόρων ὑψηλῶν στρωμάτων τοῦ αἰθέρος οὐδαμῶς ὑπάρχουσι μέριμναι καὶ φροντίδες, γῆρας καὶ θάνατος ἢ ἄλλαι τοιαῦται ὀδυνηραὶ εἰκόνες φθορᾶς, λύπης καὶ πάθους. Ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ εὐχάριτος καὶ θελκτικοῦ συναισθήματος τῆς ἀφθίτου αὐτῶν καὶ αἰωνίας νεότητος, τῆς θείας αὐτῶν ὠραιότητος καὶ τοῦ ἀπροσίτου καὶ ἀνεφίκτου αὐτῶν μεγαλείου χωροῦσιν οἱ θεοὶ ἀγερώχως διὰ μέσου τοῦ αἰγλήεντος ἐκείνου διαστήματος τοῦ οὐρανοῦ, ὅπερ καταστράπτει αὐτοὺς διὰ τοῦ λαμπροῦ φωτὸς τῆς ἀτέρμονος αἰωνιότητος. Ἡ μορφή τῆς ἐξωτερικῆς ἐμφανίσεως εἶναι ἐπὶ τε τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων ἡ αὐτὴ, εἰ καὶ παραμένει πάντοτε ἴδιον τῆς θεότητος γνῶρισμα καὶ πλεονέκτημα ἡ ἰδιότης ἐκείνη τῆς τελειότητος καὶ τῆς ἀθανασίας. Ἀναντιρρήτως γινώσκουσιν οἱ θεοὶ πολλῷ πλείονα ἢ οἱ ἄνθρωποι καὶ πολλῷ πλείονα πάλιν ἐπιτελοῦσιν οὗτοι ἢ οἱ ἄνθρωποι, τὰς κλίσεις ὅμως, τὰς ἐπιθυμίας, τὰς ἐμπαθείας καὶ τὰ τοιαῦτα διαμοιράζονται οὗτοι μετὰ τῶν ἀνθρώπων.

Κατὰ τοὺς προομηρικοὺς χρόνους κατῴκουν οἱ θεοὶ οὐχὶ ἐν τῷ οὐρανῷ, ἀλλ' ἐπὶ τῆς γῆς. Οἱ θεοὶ τῶν προομηρικῶν χρόνων κατῴκουν ἐν χάσμασι τῆς γῆς, ἐν σπηλαίοις, ἐν δένδροις καὶ ποταμοῖς. Κατὰ φυσικὸν λόγον

πολὺ μείζονα ἐμπιστοσύνην καὶ οἰκειότητα ἐνέπνεον οἱ θεοὶ οὗτοι γείτονες τῶν ἀνθρώπων τοῖς λατρεύουσιν αὐτοῖς καὶ τοῖς πιστοῖς ἐν γένει ἢ οἱ κάτοικοι τῆς ἀπομακρυσμένης ἐκείνης ἐπικρατείας τῶν ὑψηλῶν καὶ ἀπροσίτων νεφῶν τοῦ αἰθέρος. Οἱ θεοὶ τῆς γῆς ἐδείκνυνον ἑαυτοὺς τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ μορφήν ζῶν κυρίως. Αἱ ζωῶδεις μορφαι τῶν θεῶν τούτων καὶ δὴ καὶ τὰ τερατώδη φαινόμενα κυρίως μικτῶν τινῶν συνδυασμῶν καὶ συνθέσεων ἦσαν ἀναμφιβόλως λίαν κατάλληλα καὶ ἀρμόδια, ὅπως διεγείρῳσιν ἐν τῇ θυμικῇ καὶ τῇ ψυχικῇ διαθέσει τῶν ἀφελῶν πιστῶν σκοτεινὰ συναισθήματα φρικτοῦ δέους καὶ παγεροῦ ρίγους καὶ παρασκευάζωσι περαιτέρω παρ' αὐτοῖς κωλύματα καὶ περιορισμοὺς πάσῃ ἀποπείρᾳ προσεγγίσεως καὶ πλησιασμοῦ. Ἐπὶ τῶν παντελῶς ὅμως ἀνθρωπίνων χαρακτηριστικῶν τῶν προσώπων τῶν ὁμηρικῶν θεῶν δεσπόζει χροιά τις ὑψηλῆς λαμπρότητος καὶ σεπτοῦ μεγαλείου, ἥτις ὑπομνησκουσα τὸν ἄνθρωπον τὴν εὐκρινῇ καθαρότητα μᾶλλον φωτεινῶν ἀποστάσεων ἢ τοὺς γνωστοὺς καὶ οἰκείους αὐτῷ τύπους τοῦ γήινου κόσμου ἐπιτάσσει καὶ ἐπιβάλλει αὐτῷ ἡγεμονικῶς τὸ καθήκον τῆς εὐλαβοῦς καὶ αἰδήμονος ἐναντι τοῦ θεοῦ ἀποστάσεως καὶ δὴ καὶ πολὺ ἀσθηρότερον ἢ ὅσον θά ἡδύνατο, ὅπως ἐπιτελέσῃ τοῦτο, οἰαδήποτε τις ζωῶδης ἢ φανταστικῇ μορφῇ ὑπογείων καὶ σκοτεινῶν περιοχῶν. Δύο κόσμοι θρησκευτικοῦ λογισμοῦ ἴστανται ἐνταῦθα ἐναντι ἀλλήλων ἐνώπιον τῶν περιέργων καὶ ἐκθάμβων ἡμῶν ὀφθαλμῶν· ὁ εἰς τούτων εἶναι παρὼν καὶ περιβάλλεται ὑπὸ φωτεινῆς τινος λάμψεως ζωῆς πίστεως· ὁ ἄλλος ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον ὑποχωρῶν βυθίζεται εἰς τὸ βαθὺ καὶ παγερὸν σκότος τοῦ προϊστορικοῦ βίου. Ἡ ἐπικράτεια τῶν προομηρικῶν θεῶν εἶναι ὁμορὸς τῇ ἐπικρατείᾳ τῶν νεκρῶν· πᾶσα ζωὴ ἐν αὐτῇ εἶναι συνηδελφωμένη τῷ θανάτῳ. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου τοῦναντίον «*στυγέουσι*» τὰ σκοτεινὰ καὶ εὐρώεντα δώματα τοῦ ᾄδου, ἐν ᾧ διαμένουσιν οἱ νεκροί.

Ὅταν τοῦ θνήσκοντος τὰ βλέμματα καλύπτονται ὑπὸ σκότους, τότε καταλείπει αὐτὸν κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους ἡ ψυχὴ καὶ ἐκ τῆς ὥραιας γῆς ἵπταται αὕτη κάτω εἰς τὸν παγερὸν τόπον τοῦ πυκνοῦ καὶ ἀδιαπεράστου σκότους καὶ τῆς ἀφανείας. Ἐκεῖ εἶναι πλέον αὕτη οὐχὶ ζῶσα, ἀλλὰ σχηματογραφικὴ τις πολλῶ μᾶλλον, ὑπαρξίς εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὄνειρων βεβυθισμένη καὶ ἐστερημένη οἰασδήποτε τινος συνειδήσεως. Δι' οὐδεμιᾶς σπουδῆς, δωρεᾶς ἢ θυσίας δύναται πλέον οἱ ἐπιζῶντες, ὅπως ἐφιχθῶσι τῶν νεκρῶν· οὐδὲν πλέον ἐλπίζουνσιν οὗτοι παρὰ τῶν νεκρῶν ἀναφορικῶς πρὸς τὸ μέλλον καὶ οὐδὲν πάλιν φοβοῦνται οὗτοι παρ' αὐτῶν. Κατὰ τοὺς προομηρικοὺς χρόνους τοῦναντίον ἦσαν οἱ νεκροὶ ἀντικείμενον ἐγκαρδίου τιμῆς καὶ λατρείας. Ἐνώπιον τοῦ φωτεινοῦ βλέμματος τοῦ Ἑλλήνος τῶν ὁμηρικῶν χρόνων, δι' οὗ οὗτος ὑπὸ νέαν κατεύθυνσιν ἐθεώρει καὶ ἠρεῦνα τὸν κόσμον, κατέστη αὐτὴς ἀκμαία καὶ ζῶσα παμπάλαιός τις τῆς ἀνθρωπότητος θρησκευτολογικῇ ιδέᾳ. Ὡς τοιαύτη τις ιδέα θεωρητέα ἢ πίστις ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ

ἄνθρωπος ἐπιζῇ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ὅμως οὐχὶ ὥς τις περαιτέρω ὑπάρχουσα ζωτική καὶ δρῶσα πὼς δύναμις, ἀλλ' ὑπὸ τὸν τύπον ἐκείνον πολλῶ μᾶλλον, ὅστις γεννᾶται ἐκ τῆς μεταποιήσεως τῆς σωματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑποστάσεως καὶ ὑφῆς εἰς πνευματώδη καὶ σκιώδη εἰκόνα νάρκης καὶ παντελοῦς ἀδρανείας. Τὸ πιστὸν τοῦτο ἀπείκασμα τοῦ ἀποθανόντος παρέμενε κατὰ τὴν πίστιν ταύτην συνδεδεμένον μυστηριωδῶς πὼς καὶ ἀφανῶς μετὰ τοῦ σώματος καὶ ἡδύνατο οὕτως, ὅπως διὰ τῆς ἐμφανίσεως καὶ παρουσίας αὐτοῦ ἐκφοβῇ ἢ παρηγορῇ καὶ ἀνακουφίξῃ ἐκάστοτε τοὺς ζῶντας, ὅμως πάντα ταῦτα ἐγίνοντο, ἐφ' ὅσον χρόνον ἔτι τὸ σῶμα ἀκέραιον ἔτι ἦτο ἐπὶ τῆς γῆς ἢ ἀβλαβές πὼς καὶ ἀπαθές. Εὐθύς, ὡς τὸ σῶμα περιέπιπτεν εἰς τὴν κατάστασιν τῆς σήψεως, τῆς διαλύσεως καὶ τῆς φθορᾶς, ἐχώρει τὸ ἀπείκασμα τοῦτο τοῦ νεκροῦ, ἢ ψυχῇ δηλαδὴ αὐτοῦ, εἰς χώρους μακρὰν κειμένους, εἰς τὸν τόπον τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, εἰς ὃν πρότερον μετέβησαν ἤδη καὶ ἄλλοι πολλοί. Κάτω ἐν τῷ ᾄδῃ ἢ σκιά τοῦ νεκροῦ, ἥτις οὐδὲν πλέον ἡδύνατο, ὅπως ἐνεργήσῃ, ἥτις πλέον οὐχὶ ἄπαξ γινώσιν ἢ ἀπλῆν συνείδησιν τοῦ περιβάλλοντος εἶχεν, ἥτις ἀσκόπως τε καὶ ἀδρανῶς ἐχώρει διὰ μέσου τῆς αἰωνίας καὶ ἀπεράντου νυκτὸς τοῦ ἀτέρμονος μέλλοντος, ἢ σκιά αὕτη ἀκριβῶς ἀπετέλει τὴν μορφήν καὶ παράστασιν ἐκείνου, ὅπερ ἀνῆκε πλέον εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ὑπάρξαντος ποτε παρελθόντος. Ἡ σκιά αὕτη οὐδαμῶς εἶναι μηδὲν τι, ἀλλ' ἔχει πολλῶ μᾶλλον οὐσιώδη τινὰ καὶ αἰσθητὴν ὑπόστασιν, παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ ὄντότης αὐτῆς εἶναι ἰδιορρυθμοῦ τινὸς ὑφῆς καὶ οὐσίας. Παρ' αὐτῇ τὸ πᾶν εἶναι παρελθόν· τὸ πᾶν παρ' αὐτῇ ἔσται ἤδη ἀκίνητον καὶ ἀδρανές, ἐστραμμένον πρὸς τὰ ὀπίσω ἄνευ παρόντος καὶ ἄνευ μέλλοντος. Στέφανον τοῦ βίου ἀποτελεῖ ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων οὐχὶ ἡ αἰωνία μετὰ θάνατον ζωὴ ἐν τόποις τισὶ μακαριότητος, ἀλλ' ἡ ἀνάμνησις κυρίως τῶν ἀρετῶν τοῦ προσώπου. Οὐχὶ τὸ πρόσωπον, ἀλλὰ τὸ πνεῦμα πολλῶ μᾶλλον τῆς τελειότητος αὐτοῦ καὶ ἡ αἴγλη τῶν μεγάλων αὐτοῦ κατορθωμάτων ἐπιζῶσι τοῦ θανάτου. Τὴν τελειοτάτην καὶ πληρεστάτην ἔκφρασιν εὗρεν ἡ θρησκευολογικὴ αὕτη ἰδέα ἐν τῇ ἀττικῇ τέχνῃ τοῦ πέμπτου αἰῶνος. Ἐπὶ τῶν ἐπιταφίων παραστάσεων καὶ ἀναγλύφων ἐμφανίζεται ἡμῖν ἡ συντελεσθεῖσα ἤδη καὶ εἰς τελεσίδικον πέρας ἀχθεῖσα ζωὴ ὑπὸ τὴν φυσικὴν αὐτῆς στάσιν ὥς τις περαιτέρω ὑπάρχουσα μορφή καὶ ὄντοτης, μεστὴ μέχρι συγκινήσεως γλυκείας τινὸς τρυφερότητος καὶ χάριτος, ἐρασμίας ἢ σοβαρᾶς τινος καὶ σεπτῆς σεμνότητος καὶ εὐπρεπειάς, οἱ ὀφθαλμοὶ ὅμως τῆς μορφῆς ταύτης ἐμφανίζονται ἡμῖν ὑπὸ τινὰ παντελῶς ἰδιορρυθμον διασκευὴν ἐξόχου ἐμπνεύσεως οὐ μόνον καλλιτεχνικοῦ, ἀλλὰ καὶ θρησκευολογικοῦ ἔτι καὶ φιλοσοφικοῦ, χαρακτῆρος. Οἱ ὀφθαλμοὶ ἐν τῇ παραστάσει δι' οὐδενὸς πλέον θελγήτρου τοῦ βίου προστρέπονται ἢ διωθοῦνται εἰς τὸ μέλλον ἢ ἀνακαλοῦνται εἰς τὴν σφύζουσαν πραγματικότητα τοῦ παρόντος, ἀλλὰ προσβλέπουσιν ἀπλῶς μετὰ τῆς τεθλιμμένης ἀδρανείας ἀρρήτου τινὸς

συγκινήσεως καὶ ἱεροῦ πάθους τὴν αἰωνιότητα τοῦ ἀχανοῦς καὶ ἀνεπι-
στρέπτου παρελθόντος. Αἱ σκιαὶ τοῦ ἄλλοτε ποτε ζώντος καὶ εὐσθενῶς
ἀνθοῦντος καὶ θάλλοντος παρελθόντος δύνανται διὰ τῆς πόσεως αἵματος,
ὅπως ἀνανήψωσιν ἐπὶ τινα στιγμὴν καὶ λάβωσι συνειδήσιν τῆς ζωῆς καὶ
τῶν γεγονότων ἐν γένει τοῦ παρόντος. Αἱ σκιαὶ αὗται καὶ μετὰ τὴν πόσιν
αἵματος παραμένουσι βεβαίως περαιτέρω σκιαὶ πάντοτε οὔσαι λεπταί,
κοῦφαι, ἐπιπόλαιαι καὶ ἐλαφραί, ὥς ἄλλοι ἀκριβῶς καὶ ἀσύλληπτοι πνοαὶ
ἀνέμων· ματαίως ὁ Ὀδυσσεὺς πειράται, ὅπως περιπτυχθῇ καὶ ἀσπασθῇ τὴν
πολυφίλητον αὐτοῦ μητέρα· αὕτη διαφεύγει ἐκάστοτε ἐκ τῶν χειρῶν αὐτοῦ
ὁμοία σκιᾷ ἢ ὄνειρῳ. Παρά ταῦτα ἡ ἄφωνος καὶ ἀναίσθητος εἰκὼν τῆς παρελ-
θούσης ζωῆς ἀνέλαβεν ἐπὶ τινα στιγμὴν τὴν δύναμιν ἐνσυνειδήτου τινὸς
τῶν ὄντων ἀντιλήψεως καὶ γρηγορούσης τούτων ὄψεως καὶ θεωρίας· ἡ
σκιά τῆς μητρὸς ἀνεγνώρισε τὸν υἱὸν αὐτῆς καὶ συνωμίλησε μάλιστα αὐτῷ.
Μετ' ὀλίγον ἐβυθίσθη αὕτη πάλιν εἰς τὴν παλαιὰν κατάστασιν τῆς σκοτει-
νῆς καὶ ἀναισθητοῦ τυφλότητος καὶ οὐδὲν πλέον θὰ εἶναι αὕτη ἐν τῷ μέλλον-
τι ἡ ἄφωνόν τι μόνον καὶ ἀραχνοῦφές εἰδωλον τοῦ ζήσαντός ποτε καὶ ὑπάρ-
ξαντος ἀνθρώπου. Οἱ νεκροὶ τοῦ Ὁμήρου εἶναι ἀναισθητοὶ· οὔτε χαρὰ καὶ
ἡδονὴ οὔτε λύπη καὶ πόνος συγκινεῖ ἢ ταράσσει αὐτούς· ἡ ὑπόθεσις κατὰ
ταῦτα τῆς ὑπεροχῆς τῆς ζωῆς ἔναντι τοῦ θανάτου ἐξ ἐπόμεως τέρψεως καὶ
χαρᾶς οὐδεμίαν σημασίαν ἔχει παρὰ τοῖς νεκροῖς. Καὶ ὅμως! Τὸ πένθος
περικαλύπτει αὐτοὺς διὰ σκοτεινῶν πτερύγων. Εὐθύς, ὥς οὗτοι καὶ μίαν ἔτι
στιγμὴν χρόνου χωροῦσιν εἰς τὴν περιοχὴν ἐκείνην τῆς ἐγρηγόρσεως καὶ
τῆς φωτεινῆς συνειδήσεως, καταλαμβάνει αὐτοὺς ἰσχυρῶς ἡ πικρὰ καὶ
ἀπαραμύθητος μελαγχολία ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ πολυτιμοτάτου τινὸς ἀγαθοῦ.
Πῶς ἄλλως θὰ εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἐφ' ὅσον ἡ δροσοβόλος πνοὴ τῆς ζωῆς, ἥτις
ἐν τινι στιγμῇ ἐλαφρῶς πῶς καὶ ἐπιπολαίως διαπνέει αὐτούς, ἄγει μεθ'
ἑαυτῆς κατὰ φυσικὴν ἀκολουθίαν στοιχεῖα ἀρρήτου εὐδοσμίας ἐκ τοῦ ἡλιο-
χαροῦς ἐκείνου ἐπιγείου κόσμου τῶν μυριοχρῶν ἀνθέων καὶ τῆς χαρᾶς ;
Ἐν τῇ ὁμηρικῇ θρησκείᾳ τὰ μυστήρια τοῦ θανάτου οὐδαμῶς ἀποτελοῦσι
γεγονότα ἄξια οἰοῦναι ποτε σεβασμοῦ ἢ τιμῆς· ὁ νεκρὸς χωρίζεται διὰ βαθέος
χάσματος ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ παρόντος, ἐν ἣ οἱ ζῶντες εὐθύμως ἀναπνέουσι
καὶ κινοῦνται καὶ οἱ θεοὶ λαμπρῶς τε καὶ μεγαλοπρεπῶς ἀποκαλύπτουσιν
ἑαυτούς.

Οἱ ἡγεμόνες τῶν σκιῶν, ὁ Ἄδης δηλαδὴ καὶ ἡ Περσεφόνη, οὐδεμίαν
θέσιν ἔχουσιν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ὑψηλῶν ἐκείνων θεοτήτων, αἵτινες ἐν τῇ
θρησκείᾳ ταύτῃ ἰδιαιτέρως τιμῶνται. Οὔτε ἡ ἐπικράτεια τοῦ ἄδου οὔτε ἡ
ἐπικράτεια τῆς γῆς ἀποκαλύπτουσι τι τοῖς ἀνθρώποις τῶν ὁμηρικῶν χρόνων,
ὅπερ ὑπὸ τινι μεγάλῃν καὶ ἔξοχον ἔννοιαν θεῖον θὰ ἐκαλεῖτο. Τὰ αὐτὰ
ῥητέον καὶ περὶ τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Ποσειδῶνος. Πάντες οἱ θεοὶ ἐκεῖνοι,
οἵτινες εἶναι ἀρρήκτως συνηνωμένοι τῇ ὕλῃ καὶ ἀντιπροσωπεύουσιν ἐν

ἐαυτοῖς τὴν ἱερότητα στοιχείων τινῶν παντελῶς ὀρισμένων, στεροῦνται ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας τοῦ λαμπροῦ διαδήματος καὶ τῆς ὑπερτέρας πνοῆς θεότητός τινος πλήρους τε καὶ τελείας. Μεταξὺ τῶν θεῶν τῆς γήινης αὐξήσεως καὶ τῶν νεκρῶν ὑπάρχει καὶ θεὸς τις, ὅστις δέον, ὅπως τύχη ἐνταῦθα ἰδιαίτερας τινὸς προσοχῆς, ὁ Διόνυσος δηλονότι. Διὰ τινος ὁρμῆς ἐμμανοῦς καὶ ἱερᾶς καταγοητεύσεως παρασύρει ὁ θεὸς οὗτος τὸν ἄνθρωπον ὑπὲρ τὰ τεταγμένα αὐτῷ ὅρια τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς νηφαλιότητος καὶ διὰ τῆς φλογερᾶς θυέλλης τοῦ πνεύματος αὐτοῦ δεινῶς ἀναταράσσει πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως. Ὁ χαρακτήρ καὶ ὁ τρόπος οὗτος τῆς παραφόρου ἀνατάλσεως καὶ τοῦ ἀμέτρου κραδασμοῦ τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ πνεύματος ἐκείνου τοῦ θεοῦ, ὅς ἦν ἔννοιαν τοῦτο ὁ Ὅμηρος κυρίως συνέλαβε καὶ παρέστησεν ἐν τῷ λογισμῷ αὐτοῦ, ἀπετέλει εἰκόνα τῆς προομηρικῆς θρησκείας, ἥτις θεμελιωδῶς ξένη τε καὶ ἄλλοτρία ἦτο παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τῶν ὁμηρικῶν χρόνων. Πᾶσα ἄμετρος ὑπερβολὴ ἀπαρέσκει τῷ Ὁμήρῳ ἐν μεγάλῳ βαθμῷ. Ἡ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ τούτου παρεχομένη ἡμῖν περιγραφὴ τοῦ κόσμου τῶν θεῶν ἀνήκει εἰς τὴν ἐπικράτειαν τοῦ πνεύματος. Τὸ πνεῦμα κυρίως εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ τῇ παμπάλαιφ ἐκεῖνῃ πίστει εἰς τοὺς νεκροὺς ἐχορήγησε κατὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους νέαν κατεύθυνσιν καὶ τροπὴν, ἥτις ὠδήγησε σταθερῶς εἰς νέον κόσμον ἀξιομνημονεῦτων παραστάσεων καὶ μορφῶν· τὸ πνεῦμα εἶναι πάλιν ἐκεῖνο, ὅπερ ἐπιμόνος ἀπέκρουσε καὶ ἀπέρριψεν ἐπὶ τέλους ὀριστικῶς τὴν ἐνθουσιώδη μανίαν καὶ τὴν ἄλλοπρόσαλλον κραιπάλην καὶ παραφορὰν τῆς διονυσιακῆς θρησκείας. Ἐκάστη γνησίᾳ θεότης τοῦ Ὀλύμπου ἀποτελεῖ πάντοτε ἔν τε τῷ βίῳ καὶ τῇ φύσει ἐν γένει ἐνίαίαν τινὰ ὁλότητα ἀδιάσπαστόν τε καὶ ἀρραγὴ καὶ παρίστησι τὸν σύμπαντα κόσμον ὑπὸ τινὰ ἀκεραιότητα τελείας τινὸς καὶ ἀμέμπτου πληρότητος. Τὸ ἀθάνατον ἑλληνικὸν πνεῦμα κατενόησε σαφῶς τὴν πραγματικὴν τῶν ὄντων ἀλήθειαν. Πᾶσα μερικότης ἢ ἀτομικότης εἶναι ἀτελής, ἀβεβαία, σαθρά, φθαρτή, ἀσθενὴς καὶ ἐξίτηλος, ἡ ἔρρυθμος ὅμως παράστασις καὶ ἡ μεμετρημένη καὶ εὐτακτος μορφή παραμένει πάντοτε αἰωνία καὶ ἀσφαλὴς ἐν μέσῳ ἀνεσπέρου φωτός γλυκείας ἀρμονίας καὶ χάριτος ἀπεριγράπτου.

Ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ὁμήρου καὶ ἐξῆς ἴσταται ἡ θεότης πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τύπον ἀνθρωπίνης κυρίως μορφῆς. Ἀποτελεῖ ὄντως μίαν τῶν σπουδαιότερων πνευματικῶν δημιουργιῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὸ γεγονός, καθ' ὃ οὗτοι ῥητῶς ἀπεφάναντο, ὅτι τὸ θεῖον δέον, ὅπως λατρεύεται οὐχὶ ὑπὸ τὴν ἄκρατον ἀπολυτότητα τῆς δυνάμεως καὶ ἰσχύος ἢ τῆς σοφίας καὶ τῆς βουλῆσεως αὐτοῦ, ἀλλ' ὑπὸ τὰς μορφάς κυρίως τῆς ὀφθαλμοφανοῦς καὶ ἀπτῆς πραγματικότητος. Οὗτως ἡ θρησκεία τοῦ μεγαλοφυοῦς τούτου λαοῦ παρέχει ἡμῖν τὸ αὐτὸ μαρτύριον ἐπὶ τῆς ἐνότητος φύσεως καὶ πνεύματος, οἶον καὶ ἡ πλαστικὴ αὐτοῦ τέχνη. Εἰκόνας θεῶν

μετὰ γιγαντιαίων καὶ τερατωδῶν διαστάσεων εἶναι ἐν τοῖς ἔπεσι τοῦ Ὀμήρου λίαν σπάνια καὶ οὐδέποτε ἐν αὐτοῖς διατηροῦνται αὐταὶ μετ' ἀσφαλείας τινός, βεβαιότητος ἢ ἀκολουθίας. Ἡ ζωόμορφος ἀποκάλυψις τῆς θεότητος μαρτυρεῖ περὶ τῆς παρουσίας θεότητός τινος οὐχὶ πνευματικῆς, ἀλλὰ στενῶς συνδεδεμένης τοῖς στοιχείοις τῆς φύσεως, καὶ περὶ τῆς παρουσίας περαιτέρω τερατωδῶν καὶ φρικτῶν συναισθημάτων φόβου καὶ ταραχῆς, ἅτινα γεννῶνται καὶ διεγείρονται συνήθως παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ κατὰ τὴν συνάντησιν αὐτοῦ μετὰ τοῦ θείου. Ἡ ἀνθρωπόμορφος τοῦναντίον ἀποκάλυψις τῆς θεότητος ἐξαγγέλλει τὸν πνευματικὸν χαρακτήρα αὐτῆς. Εἰ πᾶσαι αἱ μορφαὶ καὶ εἰκόνες τοῦ κόσμου τούτου ὑπομνησκουσιν ἡμᾶς τὴν θεότητα, τότε ἡ πνευματικωτάτη καὶ εὐφρεστάτη αὐτοῦ μορφή, ἡ ἀνθρωπίνη δηλαδὴ μορφή, δέον, ὅπως ἰδιαιτέρως τε καὶ κατ' ἐξοχὴν ἀποτελῇ τὴν εἰκόνα καὶ τὸ ὁμοίωμα τῆς θεότητος ταύτης. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας ἡ θεότης ἔχει κυρίως τὴν σημασίαν δυνάμεώς τινος, ἥτις φέρει ἐν ἑαυτῇ τὸν νοῦν ἐπικρατείας τινός ὑπάρξεως καὶ ζωῆς καὶ ἐπαναπαύεται ἐφ' ἐκάστης τῶν εἰκόνων τῆς ἐπικρατείας ταύτης ὡς λάμψις καὶ ὑψηλὴ κυριότης, ὅμως ἐν τῇ μορφῇ καὶ τῇ εἰκόνι τοῦ ἀνθρώπου κυρίως ἀποκαλύπτει αὐτὴ τὴν λαμπρότητα καὶ τὸ ἀληθὲς πρόσωπον αὐτῆς.

* * *

Συνήθως θαυμάζομεν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι τὰ καλλιτεχνικά αὐτῶν βιώματα καὶ τὰς περὶ ἀληθείας καὶ ὠραίου ιδέας αὐτῶν καὶ καταλείπομεν ἀνεξέλεγκτον καὶ ἀνεξερευνήτον τὴν θρησκείαν αὐτῶν, ἥτις ἐπὶ τοσοῦτον ἀξιολογώτερα εἶναι, ἐφ' ὅσον ἐν αὐτῇ οὐχὶ δόγματα καὶ κανόνες, ἀλλ' ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου κυρίως ἐμφανίζεται ἡμῖν ὡς ἡ ἀγιώτερα δύναμις τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἡθικοῦ βίου. Ἐνταῦθα ἔχομεν πρὸ ἡμῶν τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου εὐσέβειαν. Ἡ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἐρμηνείαν τῆς πραγματικότητος τῆς φύσεως καὶ τῆς ζωῆς. Ἐνεκα τῶν παρ' αὐτοῖς εὐρέως ἐπικρατούντων συναισθημάτων εὐλαβοῦς σεβασμοῦ τῆς ἀγιότητος τῆς ὑπάρξεως καὶ τοῦ βίου ἀναλαμβάνουσιν ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θρησκείας αὐτῶν ἰσαξίαν θέσιν ἡ ἐρωτοπαθὴς Ἀφροδίτη καὶ ἡ ἀγνὴ Ἄρτεμις ἢ ὁ ζῆλος πρὸς πολεμικὴν δρᾶσιν καὶ ἡ ἀγάπη τῆς ὁμοιοῦς. Ἡ πολυθεία κατὰ ταῦτα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν οὐδαμῶς ἀποτελεῖ τεκμήριον ἀνεξελίκτου τινός δῆθεν θρησκευτικότητος, ἀλλὰ τὸ γνῶρισμα πολλῶ μᾶλλον πλουσίας καὶ πλαστικῆς ἀντιλήψεως τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τοῦ κόσμου. Ὁ ἄνθρωπος τῶν ὁμηρικῶν χρόνων θεωρεῖ τοὺς θεοὺς αὐτοῦ ὡς τοὺς δοτήρας παντὸς ἀγαθοῦ. Ἡ Ἀφροδίτη χορηγεῖ αὐτῷ ὠραιότητα, ἡ Ἄρτεμις κυνηγετικὴν δεξιότητα καὶ ἡ Ἀθηνᾶ σοφίαν καὶ ἐτοιμότητα. Τὸ θεῖον παρὰ τοῖς Ἕλλησιν εἶναι ἰδιορρυθμὸς χαρακτήρος. Ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει

συνείδησιν τῆς παρουσίας αὐτοῦ ἐν στιγμαῖς ζέσεως τῆς ἰσχύος αὐτοῦ ἢ ἐν στιγμαῖς φλογώσεως καὶ ταραχῆς τῶν λογισμῶν καὶ τῶν συναισθημάτων αὐτοῦ. Τὸ θεῖον ὁδηγεῖ τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνα τόσον εἰς τὸ καλὸν καὶ τὴν εὐτυχίαν, ὅσον καὶ εἰς τὸ κακὸν καὶ τὴν δυστυχίαν. Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ἀναλαμβάνει τοῦτο χαρακτηῖρα δαιμονιώδη, ὅπερ ὅμως πολὺ φυσικὴν εἰκόνα τοῦ βίου ἀποτελεῖ. Οἱ θεοὶ χωροῦσιν ἐνώπιον τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ὑπὸ μορφήν φίλων, συγγενῶν ἢ γνωστῶν ἐν γένει ἀνθρώπων καὶ παρέχουσιν αὐτοῖς τὰς συμβουλὰς ἐκεῖνας, ἃς ἐν στιγμαῖς κρίσιμους πράγματι θὰ ἔδιδον αὐτοῖς τὰ μνημονευθέντα πρόσωπα. Οὐχὶ σπανίως ἐν ὀρισμέναις περιστάσεσι χωρεῖ τὸ θεῖον ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μορφήν, ἣν εὐκρινῶς καθορῶσιν ἐκτάκτως ὑπ' αὐτοῦ εὐνοοῦμενοι ἥρωες, ὡς ὁ Ἀχιλλεύς, ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ ἄλλοι. Εὐκρινῶς διακρίνεται τοῦ θεοῦ τὸ δαιμονιώδες. Τὸ θεῖον ἀποκαλύπτεται ἐν τοῖς πρωταρχικοῖς φαινομένοις τοῦ βίου, φυσικοῖς τε καὶ ἠθικοῖς. Ἡ ἀγέλας μετὰ τοῦ θηλάζοντος μόσχου, τὸ πτηνόν, ὅπερ δι' ἰδίου κινδύνου τρέφει τοὺς νεοσσοὺς αὐτοῦ, κ.τ.δ. ἀποτελοῦσι τὰ ἀληθῆ σύμβολα τῆς πανταχοῦ παρουσίας τοῦ θεοῦ. Ἐκ τῶν σκοτεινῶν ἐκεῖνων εἰκόνων τῶν ὤμων θεῶν τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς ἐδημιούργησεν ὁ Ὅμηρος ἐν τοῖς ἔπεσιν αὐτοῦ λαμπρὰς προσωπικότητας, αἵτινες μετ' ἐξόχου πλαστικότητος ἐμφανίζουσιν ἡμῖν τὸ ἰδεῶδες τοῦ μεγαλείου, τῆς ὑψηλότητος καὶ τῆς ὡραιότητος τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ θεοὶ εἶναι ἡ ζῶσα παράστασις τοῦ σύμπαντος κόσμου. Πᾶν, ὅ,τι ἐν τῷ κόσμῳ συντελεῖται, ἀποτελεῖ ἔκφρασιν θείας ἀνάγκης καὶ ὀφειλῆς. Ἐφ' ὅσον πᾶν, ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος ἐκτελεῖ, ἀποτελεῖ κυρίως ἔμπνευσιν τῶν θεῶν, εἶναι οὗτος οὐχὶ ἐλεύθερος. Εἴτε τὸ καλὸν εἴτε τὸ κακὸν ἐκλέγει οὗτος, διατελεῖ πάντοτε ὑπὸ τὴν ὄθησιν καὶ παρακίνησιν τῶν θεῶν. Πολλάκις ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν ἐμφανίζονται οἱ θεοὶ ὡς αἴτιοι τῶν σφαλμάτων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄνθρωπος γίνωσκει, ποῖον εἶναι τὸ καλόν, τὸ δαιμονιώδες ὅμως εἶναι πολλάκις ἰσχυρότερον τῆς βουλήσεως καὶ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Ἐχων τις τοῦτο πρὸ ὀφθαλμῶν εὐχερῶς θὰ ἐδέχετο, ὅτι ἡ ιδιόρρυθμος αὐτῇ πίστις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων συνέχεται δεσμοῖς μοιροκρατικῆς τινος διαθέσεως, ἥτις ἐκ θεμελίων συνταράσσει τὰς ἀρχάς καὶ τοὺς νόμους τῆς ἠθικῆς. Παρὰ ταῦτα αἱ εἰκόνες αὗται ἀποβάλλουσι τὴν σκοτεινὴν αὐτῶν ὄψιν, ὅταν τις λάβῃ πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχομεν κυρίως ἐνώπιον ἡμῶν ἀναμφισβήτητα γεγονότα τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου. Τὸ ἰδεῶδες τῆς δικαίας δράσεως ἀναλαμβάνει ἐπὶ τοσοῦτον μᾶλλον ὑψηλότεραν τιὰ σημασίαν καὶ δύναμιν, ὅταν ὁ ἄνθρωπος πιστεύῃ, ὅτι ἴδιον τοῦ χαρακτηῖρος αὐτοῦ εἶναι, ὅπως ἔναντι τῆς φύσεως πιστὸς πάντοτε παραμένῃ, καὶ ὅτι τὰ ἀνόσια ἔργα παριστῶσι τὰ προϊόντα τυφλώσεως καὶ συγχύσεως τῆς καρδίας καὶ τοῦ λογισμοῦ αὐτοῦ ὑπὸ ξένων καὶ ἀμαχῆτων δυνάμεων ἐνεργουμένης. Εὐσέβεια καὶ ἀναγνώρισις τῆς πραγματικότητος τοῦ κόσμου συμπίπτουσιν ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων

κατάστασιν τῆς ἐνθουσιώδους ζέσεως συναισθημάτα τε καὶ λογισμούς. Ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων διαπτύσσονται πρὸ τῶν ὀρθαλμῶν ἡμῶν μετ' ἐξόχου λαμπρότητος τὰ φωτεινότερα χρώματα τῆς φύσεως. Ἐν μέσφ τῶν σκιερῶν δασῶν καὶ τῶν ἀπεράντων πεδιάδων πληροῦται ὁ ἄνθρωπος ἀρρήτου χαρᾶς καὶ ἡδονῆς καὶ γίνεται ὁμοιος τῷ θεῷ. Τὴν ἄπειρον ταύτην παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ πλησμονὴν τῆς ἡδονῆς, ἥτις εὐθύμως παρ' αὐτῷ καταβάλλει καὶ αὐτοὺς ἔτι τοὺς φόβους τοῦ θανάτου, τῆς πτώσεως καὶ τῆς φθορᾶς περιβάλλει θελκτικῇ δροσερότης ζωηροτάτων καὶ ὑγιεστάτων βιωμάτων· ὁ τῇ ἡδονῇ ταύτῃ συνεχόμενος ἄνθρωπος χωρεῖ εἰς τὸν ἄδην εὐχαρις καὶ ἐστολισμένος διὰ στεφάνων πολυχρῶν καὶ εὐόσμων ἀνθέων.

Ἡ ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας ἐμφανιζομένη ἡμῖν ὕψωσις τοῦ πνεύματος εἰς σφαίρας καθαρᾶς ἀληθείας παρέχει ἡμῖν τὴν ἐντύπωσιν κραταιᾶς τινος καὶ ἀγερῶχου πτήσεως ἀετοῦ πρὸς τοὺς ἀχάνεις χώρους τοῦ ἀτέρμονος οὐρανοῦ. Ὡς ἡ δύναμις τῆς φύσεως, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἔχει τὴν ἀνδρικότητα αὐτοῦ. Ἐπιζητεῖ τοῦτο τὸ ἄπειρον, τὴν δημιουργίαν, τὴν νίκην. Ἐν πρώτοις ὑποτάσσει τοῦτο καὶ κατανικᾷ ἑαυτό, ὅμως οὐχὶ ὑπὸ τὴν μικροπρεπῇ ἔννοιαν εὐσεβοῦς τινος ἀρετῆς, ἥτις ἐντόνως ἀνακῦπτει ἐπὶ τῷ σκοπῷ κτήσεως χάριτός τινος, κέρδους καὶ ἀμοιβῆς, ἀλλ' ὑπὸ τὴν ἀγέρωχον πολλῷ μᾶλλον ἔννοιαν τῆς γενναίας δράσεως καὶ τῆς ἐπιμόνου πάλης. Ἐναντι τοῦ πνεύματος τούτου οὐδὲν συναισθημα καὶ οὐδεὶς λογισμὸς τοῦ βίου εἶναι ὑποπτος καὶ ἀπορρίψιμος. Ἡ διὰ τῆς δράσεως καὶ τῆς ἐκτελέσεως μεγάλων ἔργων ὑποταγὴ τοῦ ἰδίου ατόμου εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως ἀποτελεῖ τὸν θεμελιώδη σκοπὸν καὶ λογισμὸν τοῦ πνεύματος τούτου. Διὰ τῆς δράσεως βεβαιοῦται ἡ πίστις ἐναντι τῆς ζωῆς καὶ τῆς φύσεως. Ἡ σημασία καὶ ἡ λαμπρότης τῆς πράξεως ἐξαίρεται κυρίως ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Ἡρακλῆς καὶ ὁ Θησεὺς ἀποτελοῦσι τὴν πρωταρχικὴν εἰκόνα ἀνδρικῆς τελειότητος καὶ ἀρετῆς. Πλησίον τοιούτων ἀνδρῶν ἵστανται πάντοτε οἱ θεοὶ πρόθυμοι πρὸς παροχὴν τῆς δεούσης βοηθείας καὶ ἀρωγῆς. Ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἐν τῇ ἀνδροπρεπεῖ ταύτῃ θρησκείᾳ τῶν μεγάλων καρδιῶν, οὐδεμία σπουδὴ ἐμφανίζεται ἡμῖν πρὸς ἀπόσπασιν ἐλέους καὶ συμπαθείας παρὰ τῆς θεότητος, χάριτος καὶ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν, οὐδὲν ἴχνος ἀθλιότητος καὶ ἀδυναμίας ἢ δειλίας καὶ μετανοίας, ἀλλ' αὐτὸς οὗτος ὁ θεὸς πολλῷ μᾶλλον ἀποτελεῖ ἐν αὐτῇ τὸ ὑψηλὸν βίωμα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου· οὐχὶ ἱατρὸς τῶν ἀσθενῶν καὶ τῶν ταπεινῶν, ἀλλ' ὁ ὑπερφυῆς ὁδηγὸς τῶν ἡρώων πρὸς τὰς περιοχὰς τῶν μεγάλων ἔργων, εἶναι ὁ θεὸς ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ἡ ἀπέραντος ἐλευθερία τῶν ἀπροσίτων κορυφῶν χιονοσκεπῶν ὄρεων καὶ ἡ λαμπρά, εὐδροσος καὶ διαυγὴς ἀτμόσφαιρα τῶν ὑψηλῶν χώρων τοῦ οὐρανοῦ μεθύσκουσι τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ τῆς μυροβόλου πνοῆς ζωτικῆς τινος καθαρότητος· θαύματα συντελοῦνται ἐνταῦθα, ἅτινα ἐν τῇ παιγνιώδει αὐτῶν ἰλαρότητι πολὺ βαθ-

τερα καὶ σοβαρότερα εἶναι τῶν μυστικοπαθῶν ὀνείρων καὶ τῶν συναισθημάτων θερμῶν δακρύων καὶ εἰλικρινοῦς μετανοίας. Ἐμπλεῶ συναισθημάτων ἐλευθέρας καὶ καθαρῆς γοητείας ὕψουν ἐκάστοτε οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὰ βλέμματα αὐτῶν πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ὅπισθεν τῶν πολυχρῶν εἰκόνων τῶν ποιητικῶν αὐτῶν παραστάσεων καὶ μορφῶν ἴσταται παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἡ κραταιὰ περιοχὴ τῆς θείας καὶ ἀκηράτου φύσεως. Ὡς μάρτυρας τοῦ πάθους αὐτοῦ ἐκάλει ὁ Προμηθεὺς τὸν αἰθέρα, τὰς ταχυπτέρους πνοὰς τῶν ἀνέμων, τὰς πηγὰς τῶν ποταμῶν, τὰ κύματα τῆς θαλάσσης, τὴν παμμήτορα γῆν καὶ τὸν πανόπτην κύκλον τοῦ ἡλίου, διότι πάντα ταῦτα ἀπετέλουν ἐμπράγματόν τινα παράστασιν τοῦ ὑψηλοῦ καὶ τοῦ θείου. Τὴν νίκην κτᾶται ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην ἐν τῇ θρησκείᾳ αὐτοῦ οὐχὶ διὰ τῆς συντριβῆς τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ἀτόμου ἢ διὰ τῆς περιδεοῦς ἀναζητήσεως τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς εἰρήνης, ἀλλὰ διὰ τῆς ἐνεργοῦ πολλῶ μᾶλλον δηλώσεως τῶν παντοειδῶν δυνάμεων αὐτοῦ. Ἀναζητεῖ οὗτος τὴν ἐπικράτειαν οὐχὶ τῆς ἀδρανοῦς εἰρήνης, ἀλλὰ τῆς δραστηρίας πολλῶ μᾶλλον πάλης καὶ τοῦ ἀκάμπτου ἀγῶνος. Ὁ χαρακτήρ τῆς δυνάμεως ἔχει ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὴν ἔννοιαν τῆς διαρκοῦς καὶ αἰωνίας ἐπὶ τὰ πρόσω πορείας καὶ ἐξελιξεως. Ἡ ἀνδρική καὶ ἐλευθέρα ψυχὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων θεωρεῖ τὸν κόσμον ἐν μέσῳ τοῦ λαμπροῦ φωτὸς διαρκοῦς τινος δράσεως καὶ δημιουργίας. Ὁ αἰώνιος θεός, ἡ ψυχὴ τοῦ σύμπαντος καὶ τὸ ἀπόλυτον εἶναι παρ' αὐτοῖς οὐχὶ ὑψηλαί ἐννοιαι, ἀλλ' ἰδέαι ἀπλῶς, αἰτίνες δέον, ὅπως καθ' οἰονδήποτε τινα τρόπον δαμασθῶσι καὶ ὑποταχθῶσιν. Ὁ κόσμος εἶναι ἀπειρος καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ συμβαίνοντα ἔχουσι θεῖον χαρακτῆρα. Τὰ μειδιάματα τῆς κινήσεως μόνον, τῆς δράσεως, τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ ἔρωτος κυριαρχοῦσιν ἐνταῦθα εὐπρεπῶς τε καὶ ἡγεμονικῶς.

* * *

Τῇ ιδέᾳ τῆς υπάρξεως τῶν θεῶν συνάπτεται στενῶς τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου, ὅφ' ὃν οὗτοι δρῶσιν ἐπὶ τὴν φύσιν καὶ τὸν βίον εἰδικώτερον τῶν ἀνθρώπων. Ὁ τρόπος οὗτος καθίσταται ἡμῖν γνωστὸς ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν οὐχὶ διὰ δογματικῶν ῥήσεων ἱεροῦ τινος καὶ ἀπαραβιάστου κύρους, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀντικειμενικῆς πολλῶ μᾶλλον, ἐλευθέρας καὶ ἀκριβοῦς περιγραφῆς τῶν ἔργων τῶν θεῶν, ἥτις ἐν πάσῃ περιπτώσει σαφῶς διδάσκει ἡμᾶς τὸν κύριον χαρακτῆρα τῆς ἰδίας ἐν τῷ κόσμῳ λειτουργίας ἐκάστου θεοῦ. Ἡ μεγίστη καὶ καθαρωτάτη μάρτυς τῆς ἐνεστώσης παρουσίας τῶν θεῶν εἶναι ἡ φύσις. Ἡ ἔννοια τῆς θεότητος πληροὶ εὐρέως πᾶσαν περιοχὴν τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἡθικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πᾶσα κατάστασις, πᾶσα δύναμις καὶ ἰσχύς, πᾶσα διάθεσις ψυχικὴ, πᾶσα ιδέα καὶ σκέψις, πᾶσα δρᾶσις καὶ πᾶν βίωμα ἀντικατοπτρίζονται σταθερῶς ἐν τῇ θεότητι. Πᾶν,

ὅ,τι σπουδαῖον καὶ ἄξιον λόγου διηγεῖται ἢ περιγράφει ὁ Ὅμηρος ἐν τοῖς ἔπεσιν αὐτοῦ, συνάπτεται στενῶς τῷ ὀνόματι θεοῦ τινος· πᾶσαν εἰκόνα τῆς φύσεως συνάπτει ὁ ἀρχαῖος Ἑλλήν στενῶς τῷ προσώπῳ θεοότητος τινος ὑπὸ τὸ κράτος πάντοτε διαθέσεως ἐκτάκτως φιλοθέου καὶ εὐσεβοῦς. Οἱ θεοὶ τοῦ Ὀλύμπου, ὧν τὸ πνεῦμα εἶναι παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν αἰσθητὸν ἐπὶ πάντων τῶν γεγονότων τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου, δρῶσιν ἐν μέρει μὲν μεμονωμένως καὶ ἀνεξαρτήτως ἀλλήλων, ἐν μέρει δὲ ὡς ὁλότης καὶ ἐνότης. Ἀμφοτέραι αἱ περιπτώσεις αὗται κατέχουσι τὴν αὐτὴν μεγάλην καὶ σπουδαίαν θρησκευτο-λογικὴν σημασίαν. Ἡ κατ' ἰδίαν καὶ ἀνεξαρτήτως πάσης ἄλλης ἐπιρροῆς συντελουμένη δρᾶσις θεοῦ τινος ἀπεργάζεται βεβαίως διχοστασίαν τινὰ καὶ διάσπασιν ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἐπιγείου βίου, ὅμως ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ ἀκριβῶς ἀντικατοπτρίζεται ἡ πολλαπλότης ἢ ἡ διαφωνία καὶ ἡ διαπάλη πρὸς ἀλλήλας τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς ζωῆς. Ἡ μεταξὺ θεῶν ὑπάρχουσα ἀσυμφωνία καὶ διάστασις, ἥτις θὰ ἡδύνατο, ὅπως διὰ τῆς ἀγνώμονος καὶ ἀπηνόως προβολῆς προσωπικῶν ἀξιώσεων ἀφόρητος κατα-στῇ, ἀνελάμβανε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι τὸν τύπον εὐλόγου τινὸς θρη-σκευτολογικοῦ γεγονότος ἐν ᾧ τῶν παντοειδῶν εἰκόνων τοῦ κόσμου. Ἐπὶ πολλῶν περιπτώσεων ὁ Ὅμηρος, καθὰ τοῦτο καὶ ἄλλοι ἐπίσης Ἑλληνες ποιηταὶ τῶν μετεγενεστέρων χρόνων οὐχὶ σπανίως πράττουσιν, ἀνάγει τὴν ἀρχὴν καὶ αἰτίαν σημαντικῶν καὶ σπουδαίων γεγονότων γενικῶς εἰς τοὺς «θεοὺς» ἢ εἰς τὸν «θεόν» ἀπλῶς. Διὰ τῆς λέξεως, ταύτης ὕφ' ἐνικὸν ἀριθμὸν οὐδαμῶς νοεῖται ὀρισμένη τις προσωπικότης ὑπὸ μονοθεϊστικῇ ἔννοιαν, ἀλλ' ἐκεῖνο ἀκριβῶς, ὅπερ διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως καὶ ὑπὸ πληθυντικὸν ἀρι-θμὸν νοεῖται, ἡ ἐνότης δηλαδὴ τοῦ θείου κόσμου, ὕφ' ἣν οὗτος παρὰ τὰς δια-φορωτάτας καὶ ποικιλωτάτας αὐτοῦ ἐκφράσεις καὶ ἐντυπώσεις ἐμφανίζεται σταθερῶς τῷ ἐγρηγοροῦντι καὶ ζῶντι αἰσθήματι τοῦ εὐσεβοῦς ἀνθρώπου. Ἐπὶ πασῶν τῶν περιοχῶν τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου διέβλεπον οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες τὴν παρουσίαν θεοῦ τινος. Ἡμεῖς σήμερον δεχόμεθα συνήθως τὴν παρουσίαν τοῦ θείου ἐπὶ περιπτώσεων κυρίως ἰσχυρᾶς τινος καταπλή-ξεως, βαθείας συγκινήσεως καὶ ζωηρᾶς ταραχῆς, ἃς γεννῶσιν αἰφνίδια καὶ ἀκατανόητα γεγονότα, λογισμοὶ καὶ σκέψεις ἀδόκητοι καὶ πάθη μυστηριώ-δη, ὁ ἀρχαῖος Ἑλλήν ὅμως καὶ ἐκεῖνο ἔτι, ὅπερ οὗτος ἐν καθαρᾷ καὶ ἐλευ-θέρῳ συνειδήσει ἐκλέγει καὶ πράττει, θεωρεῖ ὁμοίως ὡς ἔργον θείας τινὸς δυνάμεως· ὁ ἀρχαῖος Ἑλλήν βλέπει θεοὺς καὶ ἐκεῖ ἔτι, ἔνθα ἡμεῖς οὐδὲν ἄλλο βλέπομεν ἢ ἀπλᾶ φυσικὰ γεγονότα ἢ ἔργα ἔτι κατ' ἐλευθέραν τινὰ ὕφ' ἡμῶν βούλησιν συντελεσθέντα. Ἡ θεότης παρίσθησι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι τὴν ὑπερφυᾶ ἐκείνην οὐσίαν, ἥτις μετὰ κατακαίοντος καὶ καταβιβρώσκοντος πάθους θεῶται πάντας ἐκείνους, οἵτινες εὐχερῶς ἀναφλέγονται ὑπὸ τὴν δει-νὴν δρᾶσιν τῆς ἀπεριγράπτου ὠραιότητος τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῆς· τὰ παντοει-δῆ κατορθώματα, ἅτινα ὁ ἄνθρωπος ἐπιτελεῖ, ἢ τὰ παντοειδῆ σφάλματα,

εἰς ἃ οὗτος περιπίπτει, ἀποτελοῦσιν ἔργον τῆς θεότητος μᾶλλον, οὐχὶ δὲ τῆς ἐλευθέρως αὐτοῦ βουλήσεως. Πᾶν, ὅ,τι συμβαίνει, ἀποτελεῖ προϊόν τῆς θείας μοίρας· πάντα τὰ πάθη καὶ πᾶσαι αἱ συμφοραὶ ἀνάγονται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὴν ὑψηλὴν βούλησιν τῶν θεῶν, πρὸς οὓς οὗτος ἐπὶ περιπτώσεων φθορᾶς τε καὶ συντριβῆς ἀδιαλείπτως κατευθύνει τὰ περίλυπα αὐτοῦ καὶ ἀμήχανα βλέμματα.

Ὁ ἄνθρωπος τῶν ὁμηρικῶν χρόνων εἶναι ἐστραμμένος πρὸς τὸν ἄπειρον κόσμον καὶ τὰς ἁρμονικῶς συντεταγμένας μορφὰς καὶ παραστάσεις αὐτοῦ· ἐν αὐταῖς διορᾷ οὗτος καὶ ἐναργῶς ἀναγνωρίζει τοὺς χαρακτῆρας τῶν ἰδίων αὐτοῦ καὶ προσωπικῶν βιωμάτων· ἡ ἀλήθεια τῶν ὁρωμένων κυρίως συγκινεῖ καὶ ἀναταράττει ἐνταῦθα βαθέως τὸ θυμικὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνώπιον τῶν ἀχανῶν διαστάσεων τοῦ ὁρατοῦ κόσμου κυρίως διασαφεῖ καὶ ἐρμηνεύει ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην τὰ προβλήματα ἐκεῖνα, ἅτινα ἡμεῖς σήμερον μόνον διὰ βυθισμοῦ καὶ καταδύσεως εἰς τὰς περιοχὰς τοῦ ἐσωτερικοῦ ἡμῶν κόσμου δυνάμεθα ἐν τινι μέτρῳ, ὅπως ἐννοήσωμεν καὶ καταβάλωμεν. Ὁ Ἕλλην τῶν ὁμηρικῶν χρόνων οὐδαμῶς λαμβάνει ἐν νῷ κακὰς ἢ ἁμαρτωλὰς ῥοπὰς καὶ κλίσεις. Ἡ διάθεσις καὶ βούλησις πρὸς ἀπόλαυσιν τινος ἢ πρὸς κτῆσιν ἰσχύος εἶναι παρ' αὐτῷ οὔτε καλὴ οὔτε κακὴ, ἀλλὰ φυσικὴ. Καὶ ὁ εὐγενέστερος ἔτι τῶν ἀνθρώπων κατέχει ταύτην. Πολλάκις αὕτη ὑψοῦται εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ πάθους, ὅπερ ἀπειλεῖ, ὅπως ἀνατρέψῃ καὶ καταβάλῃ τὰ πάντα. Χάριν τῆς διασαφήσεως ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων φυσικῶν γεγονότων καὶ δεδομένων ἀρκεῖ ἐνταῦθα ἡ ἐπαγωγὴ ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἐνὸς μόνον παραδείγματος. Ἐπὶ μακρὸν χρόνον παρέμενεν ὁ Τηλέμαχος ὡς ξένος ἐν Σπάρτῃ παρὰ τῷ Μενελάῳ, εἰς ὃν ἦλθεν οὗτος, ἵνα μάθῃ τι ἀναφορικῶς πρὸς τὸν ἀπόντα πατέρα αὐτοῦ, οὗτινος πλήρως ἡγνοεῖτο ἡ τύχη. Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξηκολούθουν ἐν Ἰθάκῃ οἱ μνηστῆρες τὰ αὐτὰ ἀνόσια ἔργα ἐπιτελοῦντες, ἅτινα καὶ πρότερον, καὶ οὐδεὶς ἡδύνατο, ὅπως ἐγγυηθῇ ἀσφάλειάν τινα πρὸ τῆς ἀπειλῆς ἐπελεύσεως ἀτυχήματός τινος δεινοῦ καὶ φρικτοῦ. Οἱ λογισμοὶ οὗτοι ἀπησχόλουν ἐν τινι στιγμῇ τὸν Τηλέμαχον καὶ ἐν τῇ στιγμῇ ταύτῃ ἀκριβῶς χωρεῖ αἴφνης ἐν καιρῷ νυκτὸς ἡ Ἀθηνᾶ πρὸς τὴν κλίνην τοῦ βασιλόπαιδος καὶ ἐπιπλήττει αὐτόν, διότι ἐπὶ τόσον μακρὸν χρόνον παραμένει οὗτος μακρὰν τῆς πατρίδος αὐτοῦ ἀμελῆς καὶ ἄφροντις τῶν ἐν τῷ πατρικῷ οἴκῳ δεσποζουσῶν ὑπόπτων καὶ σκοτεινῶν καταστάσεων. Ἐκεῖνο, ὅπερ διακρίνει τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα πάντων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων, εἶναι κυρίως ἡ σταθερῶς παρ' αὐτῷ καὶ μονίμως ὑπάρχουσα συνείδησις τῆς ἐγγύτητος καὶ τῆς παρουσίας τοῦ θεοῦ, ὅπερ οὐδέποτε καταλείπει αὐτόν οὔτε κατὰ τὸν χρόνον ἔτι τῆς συστηματικῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοτελοῦς τινος μεθόδου καὶ ἐλευθέρου σχεδίου χωρούσης διεξαγωγῆς ἔργου τινὸς οἰοῦδήποτε ἢ τῆς ἐκρήξεως περαιτέρω τῶν παθητικωτάτων ἔτι καὶ ὑψηλοτάτων συναισθημάτων τῆς ἡρωϊκῆς ἰσχύος καὶ ὑπεροχῆς.

Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας κατέχει μεγάλην σπουδαιότητα ἡ σαφὴς ἀντίληψις τοῦδε τοῦ γεγονότος κυρίως, ὅτι δηλαδή τὸ ἰσχυρότερον ἔργον, ὅπερ ὁ ἄνθρωπος ἐπιτελεῖ ἐκάστοτε ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ, ἐνεργεῖται κυρίως διὰ τοῦ βραχίονος θεοῦ τινος. Πάντα τὰ γεγονότα τῆς φύσεως καὶ τοῦ βίου ἀπὸ τῶν μεγίστων μέχρι τῶν ἐλαχίστων ἐμφανίζει ἡμῖν τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἀμέσως τε καὶ κατ' εὐθὺς ὡς ἔργα τῶν θεῶν. Παρὰ ταῦτα παρατηρητέον, ὅτι ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας ἡ θεότης οὐδαμῶς παρίστησιν ἀχαλίνωτόν τινα καὶ ἀπεριορίστως ἐπὶ τῆς φύσεως κυριαρχοῦσαν ἀνωτέραν δύναμιν, ἥτις δῆθεν τότε μόνον κατὰ τὸν ἐξοχώτερον τρόπον ἀποκαλύπτεται, ὅταν ἐξαναγκάζη τὴν φύσιν, ὅπως ἐμφανίξη ἡμῖν γεγονότα ἀντιφάσκοντα παντὶ νόμῳ τάξεως καὶ ρυθμοῦ. Ἐν τῇ θρησκείᾳ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων παρίστησιν ἡ θεότης τὴν ἀγιότητα αὐτῶν τούτων τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ ἀποτελεῖ μετὰ τῆς δεσποτικῆς καὶ κραταιᾶς αὐτῶν κυριαρχίας ἀδιάσπαστόν τινα ἐνότητα καὶ ἀρραγῇ. Ἐν τῇ περιοχῇ παντὸς ἐπιστητοῦ εἶναι αὕτη παροῦσα μετὰ τοῦ ὑπερόχου αὐτῆς πνεύματος καὶ γίνεταί εὐλαβῶς αἰσθητὴ ὑπὸ πάσης εὐσεβοῦς καὶ νηφαλίου ψυχῆς. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ὁμηρικῆς θρησκείας τὸ ἐλληνικὸν πνεῦμα ἀναγνωρίζει εὐρέως τὸν ἀληθὴ καὶ ὑψηλὸν χαρακτήρα τῆς μεγάλης φύσεως, ἥτις ἔναντι τοῦ θείου καὶ αἰωνίου οὐχὶ ἐχθρικῶς ἴσταται, ἀλλ' ἀποτελεῖ πολλῶ μᾶλλον μετ' αὐτοῦ ἐνιαίαν τινὰ οὐσίαν, συμπαγῇ τε καὶ ἀδιαίρετον.

*
* *

Τὸ φυσικὸν μεγαλεῖον τῆς πρωταρχικῆς μορφῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελεῖ συγχρόνως παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν εἰκόνα τινὰ τῆς θεότητος. Ὅσον-δήποτε διάφοροι ἀλλήλων καὶ ἂν εἶναι οἱ ἐπὶ μέρους χαρακτήρες τῶν θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, συνάπτει αὐτοὺς παρὰ ταῦτα ἀλλήλοις καὶ δὴ καὶ λίαν στενῶς τὸ βλέμμα ἐκεῖνο τῆς μεγαλοπρεποῦς καὶ υπερφυοῦς ἡρεμίας. Οὐδενὸς θεοῦ ἡ ὄψις κυριαρχεῖται ὑπὸ τῆς μοναδικότητος ἐνὸς μόνον λογισμοῦ ἢ ἐνὸς μόνον συναισθήματος. Οὐδενὸς θεοῦ ἡ ὄψις ἐξαγγέλλει ἡμῖν ὠρισμένην τινὰ μόνον ἀρετὴν καὶ ἀλήθειαν. Ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει τὸ κρίσιμον σημεῖον γεγονότος τινὸς ἢ ἀποφάσεως τινὸς ἀποτυπώσεται ἐπὶ τοῦ βλέμματος τῶν θεῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἢ ἐπὶ τῶν παιγνιδῶν κινήσεων τῶν χειλέων αὐτῶν. Ὅσαδήποτε πράγματα καὶ ἂν διηγῶνται ἡμῖν οἱ μῦθοι ἀναφορικῶς πρὸς μοιραῖα γεγονότα τοῦ βίου τῶν θεῶν, παραμένει ἀναμφήριστος ἡ ἀλήθεια, ὅτι χαρὰ καὶ πόνος, νίκη καὶ πτώσις, αὐτάρκεια καὶ ἀνάγκη, κοσμιότης καὶ ταραχὴ, πάντα ἐν γένει τὰ γεγονότα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, οὐδεμίαν σημασίαν ἔχουσιν ἔναντι τοῦ βίου τῶν θεῶν. Αἱ θεαῖα μορφαὶ οὐδεμίαν ἔχουσιν ἱστορίαν, διότι ὑπάρχουσιν ἑσαεῖ. Τὸ θεῖον πρόσωπον οὐδαμῶς εἶναι πρόσωπόν τι βουλήσεως. Πᾶν

εἶδος βίας και ἀγριότητος εἶναι αὐτῷ ἀλλότριόν τε και ξένον. Ἐπὶ τοῦ μετώπου αὐτοῦ οὐχὶ ὁ φόβος, ἀλλ' ἡ καθαρότης κυρίως εἶναι γεγραμμένη, ἥς ἐνώπιον ὁλοσχερῶς κατατίκονται και διαλύονται πᾶσαι αἱ βάρβαροι και ἄμετροι τερατωδία. Ἡ ἐνότης θεοῦ και ἀνθρώπου ἐν τῇ περιοχῇ τῆς οὐσίας παρίστησι τὸ κύριον κεφάλαιον τῶν θρησκευτικῶν λογισμῶν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὡς τὰ δένδρα και τὰ ζῷα, οὕτω και ὁ ἄνθρωπος κατέστη ἐν τῇ περιοχῇ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος παράστασις και μορφή, τύπος τις αἰωνίου χαρακτήρος, οὕτινος αἱ καθαφαὶ γραμμαὶ και τὰ ἴδια και ἀτομικὰ σημεῖα εὐρέως συμπίπτουσι τοῖς ἀντιστοιχοῖς γνωρίσμασι τῆς θεότητος. Ἀντὶ νὰ ἀναβιβάσῃ μετ' εὐσεβοῦς φαντασίας μέχρι τῶν οὐρανίων περιοχῶν τὰς δυνάμεις και τὰς ἀρετὰς αὐτοῦ, ἐθεῖτο τοῦναντίον ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνα μετὰ πολλῆς αὐταρκειας τὸ περίγραμμα τῶν δυνάμεων και τῶν ἀρετῶν τῆς θεότητος ἐν ταῖς συγκεκλεισμέναις περιοχαῖς τῆς ἰδίας αὐτοῦ φύσεως. Ἐπειδὴ ἐν τῇ ὁμηρικῇ θρησκείᾳ κυριαρχοῦσι πανταχοῦ αἱ αἰώνιοι και ἀθάνατοι εἰκόνες τῆς μεγάλης φύσεως ὑφ' ὅλην αὐτῶν τὴν ἀπέραντον ποικιλίαν, οὐδαμῶς ἠδύνατο ἐν Ἑλλάδι, ὅπως μετ' ἀποφασιστικότητος ἀναπτυχθῇ ἀποκλειστικός τις μονοθεῖσμός. Τῷ ἑλληνικῷ θεῷ ὑπῆρξε πάντοτε ἄλλοτρία και ξένη πᾶσα μεστή οἰήσεως και ἐγωπαθῆς διάθεσις πρὸς ἑξαρσιν τοῦ ἰδίου προσώπου και ἐξώθησιν ἢ ἀπόρριψιν μακρὰν αὐτοῦ παντὸς ἄλλου θεοῦ ὄντος. Οὐδεὶς γνήσιος θεὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων χωρεῖ ἐνώπιον ἡμῶν μετὰ τοῦ πάθους ἐκεῖνου και τῆς ζηλοτυπίας τῶν θεῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἵτινες ἀξιοῦσιν, ὅπως μετ' ἀποκλειστικότητος ὑμνῶνται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Ἐν τῷ κόσμῳ τοῦ Ἀπόλλωνος κατ' ἐξοχὴν χωρεῖ ἡ προσωπικότης παντελῶς εἰς τὰ παρασκήνια. Ἐν Δελφοῖς οὕτε Ἑλλήσιν οὕτε ξένοις παρέσχε ποτὲ ὁ θεὸς οὗτος ἄλλην τινὰ συμβουλὴν ἢ τὴν σύμβουλὴν ἐκείνην μόνον, ὅτι δηλαδὴ πάντες οὗτοι ὤφειλον, ὅπως παραμένωσι πιστοὶ ἐναντὶ τῶν οἰκείων αὐτῶν θεοτήτων. Καὶ ἐκ στόματος τῆς Ἀθηνᾶς πάλιν ἀκούομεν τὴν βεβαίωσιν, ὅτι ὁ ἀγαθός, ὁ χρηστὸς και ὁ δραστήριος κυρίως ἀνὴρ ἔλκει πρὸς ἑαυτὸν ταύτην ὡς πρόθυμον ἀντιλήπτορα και ἀρωγόν, οὐχὶ δὲ ἡ καλὴ αὐτοῦ θέλησις ἢ ἡ εὐλαβὴς αὐτοῦ ἀφοσίωσις εἰς τὸ πρόσωπον αὐτῆς. Ἡ ἀσφαλὴς πίστις και ἡ σταθερὰ ἐλπίς τῶν ἡρώων, ὅτι θὰ ἐτύγχανον ἐν τινι στιγμῇ παρὰ τῆς Ἀθηνᾶς προστασίας τινὸς και ἀρωγῆς, οὐδέποτε ἀπετέλει παρ' αὐτοῖς προῖον τῆς συνειδήσεως, ὅτι δῆθεν οὗτοι ἰδιαιτέραν τινὰ και ἀσυνήθη τιμὴν προσέφερον κατὰ καιροῦς τῇ θεᾷ ταύτῃ. Θὰ ἀπετέλει εἰδός τι δεινῆς παρανοήσεως ἢ ἐρμηνεία ἱστοριῶν τινῶν και διηγήσεων περὶ γεγονότων ἐκδικητικῆς δράσεως θεότητός τινος εἰς λήθην περιπεσοῦσης ἢ καθ' οἷονδῆποτέ τινα τρόπον χλευασθείσης ὡς μαρτυρίων ζηλοτυπίας ἢ μανίας τινὸς φιλαύτου και ἰδιοφελούς. Ἡμεῖς αὐτοὶ οὐχὶ σαφῇ και εὐκρινῇ αἰσθησιν λαμβάνομεν προκλήσεώς τινος, ὁσάκις ἐγείρομεν ἀξιώσεις παραλόγους και μεστὰς ἀλαζονείας και αὐθαδείας ἢ ὁσάκις ἐπικειμένου

κινδύνου τινὸς πτώσεως, δυστυχίας καὶ καταστροφῆς ὑπὲρ τὸ δεόν μεγαλοφάνως καὶ μετ' ἀγερῶχου ἐγκαυχήσεως ποιούμεθα λόγον περὶ τῶν κατορθωμάτων καὶ τῆς εὐτυχίας ἡμῶν; Ἡ Νιόβη, μήτηρ δεκατεσσάρων λαμπρῶν τέκνων, ἐν καταστάσει ποτὲ ἐγωπαθοῦς καὶ ἀλαζόνος ὑπεροψίας κατεγέλασε τῆς Λητοῦς λέγουσα, ὅτι ἡ θεὰ αὕτη μόνον δύο τέκνα ἔτεκεν. Τοῦτου ἔνεκα δι' ἐνὸς μόνου πλήγματος ἀπώλεσεν αὕτη πάντα τὰ τέκνα αὐτῆς, αὕτη δ' αὕτη μετεμορφώθη εἰς λίθον, αἰώνιον μαρτύριον τῆς θλιβερᾶς καὶ ἀπαρμυθήτου μονώσεως.

Οἱ θεοὶ εἶναι μεγάλοι ἐξ ἐπόψεως γνώσεως καὶ δυνάμεως· ἐν τῷ βίῳ αὐτῶν οὐδεμία περιπτώσις ὑπάρχει ὑποβιβασμοῦ τινος, καταβάσεως ἢ κατὰ δυνάμεις. Παρὰ τὴν ἐν μεγάλῳ βαθμῷ ὁμοιότητα αὐτῶν μετὰ τῶν ἀνθρώπων εἶναι οἱ θεοὶ ἄνθρωποι ἀποθεωθέντες καὶ αἰωνίως ζῶντες, «αἰὲν ἑόντες». Οἱ ἄνθρωποι εἶναι τοῦναντίον ἐφήμεροι καὶ φθαρτοί. Πολλάκις ἐλέχθη, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῶν ὀμηρικῶν χρόνων ἀπώλεσαν ἤδη ἐνώπιον τῶν εὐθύμων καὶ φιληδόνων θεῶν τὸν ἀπαιτούμενον σεβασμὸν καὶ ὅτι πολὺ ἐτέρποντο φανταζόμενοι τοὺς ἀθανάτους ὑπὸ καταστάσεις ὑπόπτους, ἀδόξους καὶ ἀνίερους. Ὡς τι ἀρμοδιώτατον καὶ εὐστοχώτατον μαρτύριον προσάγεται ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ἱστορία ἐκείνη τῶν ἐρωτικῶν σχέσεων τοῦ Ἄρεως μετὰ τῆς Ἀφροδίτης. Παρὰ ταῦτα παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι ὁ Ἄρης, οὐτινος ἡ ἄπορος ἀμηχανία ἀποτελεῖ ἐν τῇ ἱστορίᾳ ταύτῃ τὸ κύριον σημεῖον τῶν γελῶτων καὶ τοῦ χλευασμοῦ, παρίστησι κυρίως οὐχὶ ὑψηλὴν τινα καὶ σεπτὴν θεότητα· οὐδαμῶς τις μάλιστα ἔχει τὸ δικαίωμα, ὅπως θεωρήσῃ αὐτὸν ὡς τινα ἀληθῆ καὶ γνήσιον θεὸν τοῦ Ὀλύμπου. Τὴν Ἀφροδίτην περαιτέρω οὐδαμῶς δεόν, ὅπως ὡς συνεζευγμένην θεὰν θεωρῇ τις. Αὕτη παρίστησι τὴν δύναμιν κυρίως τῆς ἐπιχάριτος γοητείας καὶ τῶν ἡδυπαθῶν ἀξιώσεων, τὴν ἄρρητον μαγείαν, ἣτις διαφλέγει τὴν καρδίαν ζωηρῶς καὶ συντελεῖ οὕτως εἰς τὸν ἀφανισμόν πάσης συνέσεως καὶ σωφροσύνης ὑπὸ τὸ ἀμάχητον ἐκείνο κράτος τῆς γλυκύτητος καὶ τῆς χαρᾶς τῶν ἐρωτικῶν ἐναγκαλισμῶν. Τοιαῦτα σκηναὶ λοιπὸν ἔρωτος μετὰ τῶν θεῶν οὐδὲν στοιχεῖον ἀνηθίκου ὕψους περιέχουσιν. Ἡ θεότης ἀποτελεῖ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσι τὴν αἰωνίαν καὶ ἄφθορον παράστασιν τῆς φύσεως· ἀποτελεῖ τὴν πνευματικὴν προσωποποιίαν τῆς μεγαλειότητος καὶ ἀξιοπρεπείας τῶν φυσικῶν γεγονότων, ὧν ἡ πηγαία καὶ κρυσταλλίνη λαμπρότης ρίπτει ἐπὶ τὰς παντοειδῆς περιοχὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἀκτίνας οὐρανίου καὶ ἀγνωστάτου φωτός. Πάντα ταῦτα ἔχουσι παρὰ τοῖς Ἑλλήσι τὴν σημασίαν ἐμπεῖρου εὐβουλίας καὶ ἐπιστήμονος διανοίας. Ἄνευ τῶν στοιχείων τούτων εἶναι ἀκατανόητος ὁ ἀληθὴς χαρακτήρ τοῦ θείου.

Ἐπὶ τῶν ἀγαλμάτων θεῶν, ὡς ταῦτα ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Ὀμήρου ἐδημιούργησεν ἡ πλαστικὴ τέχνη τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀναγνωρίζομεν εὐχερῶς τὴν ιδιόρρυθμον ταύτην θρησκευολογικὴν ἰδέαν, καθ' ἣν πνεῦμα καὶ

φύσις οὐχὶ διαφόρους καὶ ἀλλοτρίας ἀλλήλων περιοχάς τοῦ κόσμου ἀποτελοῦσιν, ἀλλ' ἐνότητα πολλῶ μᾶλλον συνεχῇ τε καὶ ἀδιάσπαστον συμβολιζομένην ὑπερφυῶς διὰ τῶν εὐγενῶν καὶ ὑψηλῶν παραστάσεων θεῶν προσώπων. Ἐν τῷ προσώπῳ θεότητός τινος διαφυλάττει τὸ φυσικὸν στοιχείον ἀκεραίαν πᾶσαν τὴν πολυειδῆ ἀφθονίαν καὶ τὴν πληθύν, πᾶσαν τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν δύναμιν τῆς ὕφης καὶ οὐσίας αὐτοῦ, παρὰ ταῦτα ὁμως ἀναλαμβάνει συγχρόνως τοῦτο ἐν τῷ θεῷ προσώπῳ καὶ χοριάν τινα ἔτι πνευματικὴν, ἣτις ὕσῳι, ἐκπονεῖ καὶ τελείαν ποιεῖ τὴν ὕλην καὶ χορηγεῖ αὐτῇ τὸν τύπον τῆς ζωσῆς αἰωνιότητος καὶ τῆς ἀθανασίας. Ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ Ἀπόλλωνος ἐτίμων οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὴν ὑψηλὴν καὶ ἄμεμπτον εὐγένειαν τῆς ἠθικῆς καθαρότητος καὶ τῆς πνευματικῆς ἐλευθερίας, τὴν οὐρανίαν ἀκτινοβολίαν τοῦ ἡλιοβρότου φωτός, ὅπερ ἐξόχως λάμπει ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τῷ σκοπῷ διευκολύνσεως αὐτῶν οὐχὶ κυρίως πρὸς ἀνεύρεσιν παραδείσιων περιοχῶν μακαρίου καὶ εὐδαίμονος βίου, ὅστις ἀνάπλεως εἶναι ὑπερφυῶν καὶ ἀκαταλήπτων μυστηρίων, ἀλλὰ πρὸς ἀναγνώρισιν πολλῶ μᾶλλον καὶ βαθεῖαν κατανόησιν τῶν ὀφειλομένων καθηκόντων κοσμίας ἐν τῷ βίῳ καὶ φιλόφρονος πάντοτε καὶ ἀξιοπρεποῦς ἐνεργείας καὶ δράσεως. Πλεῖσται εἰκόνες τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου μαρτυροῦσι τὴν ὑψηλὴν καὶ ἀρτιωτάτην αὐτῶν ἠθικὴν συγκρότησιν. Ἐναντίον τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου θὰ ἡδυνάτο τις, ὅπως διαπτύξῃ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν τὴν θλιβεράν ἐκείνην σκηνὴν τῆς παρὰ τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς δολερᾶς ἀποπλάνησεως τοῦ ἀτυχοῦς Ἑκτορος εἰς τὴν παγερὰν ἐπικράτειαν τῆς δεινῆς φθορᾶς, τοῦ ὀλέθρου καὶ τοῦ θανάτου. Πολλοὶ λόγιοι καὶ θρησκευτιολόγοι τῶν νεωτέρων χρόνων ἐκάλεσαν τὴν πρᾶξιν ταύτην τῆς Ἀθηνᾶς οὐ μόνον ἀνήθικον, ἀλλ' ἀντικρὺς διαβολικὴν καὶ καταχθόνιον. Παρὰ ταῦτα παρατηρητέον σχετικῶς, ὅτι ἐπὶ τοῦ προκειμένου οὐδὲν ἄλλο παρίστησιν ἢ θεὰ αὕτη ἢ τὴν ὁδὸν μόνον ἐκείνην, ἣτις ἄγει ἀδερήτως εἰς τὴν ἀναπόφευκτον ἐκπλήρωσιν τῶν ἀμαχητῶν πιέσεων καὶ τῆς ὑψηλοτέρας κατανάγκης τῶν μοιραίων καὶ ἀπαρεγκλίτων γεγονότων τοῦ φυσικοῦ κόσμου· τὸ ἀπατηλὸν ἐκεῖνο ἔργον τῆς θεᾶς, δι' οὗ αὕτη ἀποπλάνᾳ τὸν εὐπιστον Ἑκτορα, οὐδὲν ἄλλο παρίστησιν ἢ αὐτὸν μόνον τὸν ἀτεγκτον νόμον τῆς ἀδυσωπῆτου Μοίρας. Κατὰ τρόπον ἀνεπίληπτον ἐμφανίζεται ἡμῖν τὸ θεῖον μὲν μεγαλεῖον ἐν τῇ σκηνῇ ἐκείνῃ περὶ τὴν Ἀθηνᾶν καὶ τὸν Ἀχιλλέα, ἐν ἣ ἢ θεὰ συμβουλευεῖ τῷ ἔναντι τοῦ Ἀγαμέμνονος δεινῶς ἐξημμένῳ Ἀχιλλεῖ σωφροσύνην τε καὶ μετριοπάθειαν, τὸ ἀνθρώπινον δὲ ἐν τῇ σκηνῇ ἐκείνῃ περὶ τὸν Πρίαμον καὶ τὸν αὐτὸν ἥρωα πάλιν, ὅστις μετ' εὐλαβοῦς ἔναντι τῶν θεῶν εὐπειθείας ἀποδίδει τῷ γηραιῷ βασιλεῖ τῆς Τροίας τὸ πτώμα τοῦ ἀτυχοῦς αὐτοῦ υἱοῦ.

Αἱ θεότητες τοῦ Ὀλύμπου χορηγοῦσι τοῖς ἀνθρώποις ἀγαθὰς μόνον δωρεάς, ἡ δρᾶσις τῆς Μοίρας ὅμως εἶναι παρ' Ὀμήρῳ πάντοτε ἀρνητικῆς ὕφης. Ἡ Μοῖρα μεταποιεῖ τὴν εὐτυχίαν εἰς δυστυχίαν, τῇ δὲ ζωῇ ἐπιφέρει τὸν θάνατον. Περιορισμός, παῦσις, καταστροφή, συμφορὰ ἀποτελοῦσι στοιχεῖα τοῦ ἀδυσωπῆτου νόμου τῆς Μοίρας, ἀποτελοῦσι τύπους τοῦ θανάτου καὶ τῆς φθορᾶς. Ἀναντιρρήτως διὰ τῆς παραστάσεως ἐκείνης, καθ' ἣν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καλῶς οἱ θεοὶ γινώσκουσι τὸ ὑπὸ τῆς Μοίρας ἐκάστοτε καθοριζόμενον μέλλον, δημιουργεῖται μεταξὺ θεῶν καὶ Μοίρας γέφυρά τις ἐπικοινωνίας καὶ οἰκειότητος, παρὰ ταῦτα ὅμως πολλάκις βλέπομεν τοὺς θεοὺς μετὰ πολλοῦ καὶ ὀδυνηροῦ ἄλγους λαμβάνοντας γνῶσιν τῶν μοιραίων καὶ ἀδυσωπῆτων γεγονότων τοῦ βίου, λίαν δ' ἀκουσίως καὶ δυσθύμως ὑπέικοντας τῷ νόμῳ καὶ τοῖς ὀρισμοῖς ταύτης. Οὔτε δικαίωμα οὔτε δύναμιν ἔχουσιν οὗτοι, ὅπως ἄλλως πως πράξωσιν.

Τῇ γνησίᾳ ὀμηρικῇ Μοίρᾳ οὐδαμοῦ τῶν ὀμηρικῶν ἐπῶν συνάπτεται ἡ ἔννοια θετικοῦ τινος ἀγαθοῦ ἢ ἀπτής τινος καὶ ὀφθαλμοφανοῦς εὐλογίας. Πᾶσα ῥῆσις αὐτῆς παρ' Ὀμήρῳ ἔχει ἀρνητικὸν πάντοτε καὶ ἀποφατικὸν χαρακτήρα. Οἱ θεοὶ ἀποχωροῦσι μακρὰν τοῦ πεδίου τῆς δράσεως, ὡς ἀκίς ἐπέρχεται ἐκεῖσε ἡ παντοδύναμος Μοῖρα, ὅμως ἐπεμβαίνουνσιν οὗτοι εἰς τὰ πράγματα τοῦ βίου κανονικῶς τε καὶ συστηματικῶς, ὡς ἀκίς ὑπάρχει κίνδυνος ἐπελεύσεως καταστάσεώς τινος οὐχὶ ἀκριβῶς ὑπὸ ταύτης καθωρισμένης, γεγονότος τινὸς δηλαδὴ «ὑπὲρ μόρον» χωροῦντος. Ἐν τῇ «*Ιλιάδι*» πολλάκις ἐπαπειλεῖται ὁ κίνδυνος πτώσεως τῆς Τροίας πρὸ τοῦ πεπρωμένου χρόνου, «ὑπὲρ μόρον» δηλαδὴ, ὅμως ὁ κίνδυνος οὗτος ἀποσοβεῖται ἐκάστοτε διὰ τῆς ἐγκαίρου ἐπεμβάσεως τῶν θεῶν. Ὁ δύστηνος Ὀδυσσεύς, ὃν ἐχόμενον τῶν τραχειῶν πετρῶν τοῦ αἰγιαλοῦ ἐκάλυπεν αἴφνης μέγα κύμα, θὰ εἶχεν ἀπολεσθῇ «ὑπὲρ μόρον», εἰμὴ δεόντως διεφώτιζεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ πρακτέου ἢ γλαυκῶπις Ἀθηναῖ.

Ἡ Μοῖρα οὐδὲν πρόσωπον ἀποτελεῖ παρ' Ὀμήρῳ. Βεβαίως πολλάκις ὁ ποιητὴς ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ὥσει περὶ ἐνεργείας προσώπου ἐν κινήσει καὶ δράσει διατελοῦντος, ὅμως πᾶσαι αἱ ῥῆσεις ἐκεῖναι αὐτοῦ περὶ τῆς «*κρηταιᾶς*», «*δυσωνύμου*», «*ὀλοῆς*» Μοίρας εἶναι παντελῶς τυπικαὶ καὶ ὑπομνησκουσιν ἡμᾶς παραστάσεις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν προομηρικῶν μᾶλλον, οὐχὶ δὲ τῶν ὀμηρικῶν, χρόνων. Τὴν θέσιν τῆς παναρχαίας, ἐπὶ μακρὸν δὲ δημόδους οὔσης, πίστεως ἐκείνης εἰς προσωπικὴν τινα δύναμιν τῆς Μοίρας κατέλαβε βαθμηδὸν παρ' Ὀμήρῳ ἡ ἰδέα κυρίως ἐμπέδου τινὸς καὶ ἀδιασπάστου τάξεως ἢ βεβαίας καὶ ἀδυσωπῆτου πορείας τῶν γεγονότων, ἥτις — φεῦ! — ὥς τις εὐκρινῆς καὶ ἀναμφισβήτη-

τος πραγματικότης μετὰ κραταιᾶς καὶ ἀποφασιστικῆς ἰσχύος ἴσταται ἔναντι τῶν ζώντων καὶ προσωπικῶν θεῶν. Οἱ θεοὶ οὐδαμῶς ἐκπληροῦσι τὰ ὑπὸ τῆς Μοίρας ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων προκαθοριζόμενα, ἀλλ', ὡς ἂν ἀνθρώπων τινὶ ἐπέρχεται τὸ μοιραῖον, ἀπομακρύνονται οὗτοι αὐτοῦ ἀπλῶς καὶ καταλείπουσιν αὐτὸν ἀπροστάτευτον, διότι οὕτως ὀφείλουσιν, ὅπως πράξωσιν. Οὕτως ἐπὶ παραδείγματος πράττει ὁ Ἀπόλλων ἐπὶ τοῦ Ἑκτορος, διότι τὸ μοιραῖον τέρμα τοῦ ἥρωος ἦτο πλέον ἐγγύς. Παρὰ ταῦτα, ὅσονδήποτε ψυχρὰ καὶ πικρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἀμήχανος ἀνάγκη καὶ ἡ ἀδυσώπητος ἐξάρτησις τοῦ βίου, παραμένει τὸ μεγαλεῖον τοῦ θανάτου ὡς ἡ τελευταία διαθήκη καὶ ὁ ἔσχατος κλῆρος τῆς λάμπσεως τῆς ζωῆς καὶ τῶν θεῶν αὐτῆς. Χάριν τοῦ μεγαλείου τούτου ἐπεμβαίνει ἔτι εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων καὶ ἡ θεότης, ἥτις ἐν αὐτῷ κατέστη μέχρι τινὸς πηγὴ παντοειδῶν κινδύνων καὶ θλιβερᾶς δυστυχίας καὶ συμφορᾶς. Τὸ μεγαλεῖον τοῦτο παραλαμβάνει ὁ εἰς φθορὰν περιπεσὼν ἄνθρωπος μεθ' ἑαυτοῦ εἰς τὴν κωφὴν ἐκείνην καὶ ἄφωνον, τὴν σκοτεινὴν ἐκείνην καὶ παγερὰν νύκτα τοῦ τάφου, ἥτις ἀγνοεῖ μὲν τοὺς παλμοὺς τῆς καρδίας καὶ τὰς φαινὰς εἰκόνας τοῦ λαμπροῦ καὶ ἀκτινοβόλου παρόντος, σέβεται ὁμως παραλλήλως τὸν ὑπέροχον κόσμον τῶν ὑψηλῶν καὶ ἱερῶν ἀναμνήσεων.

* * *

Ὑψηλὸς καὶ ὠραῖος εἶναι ὁ κόσμος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὁ κόσμος τῶν θεῶν τοῦ Ὀλύμπου μετ' ἀνθρωπίνης μορφῆς, ὁ κόσμος τοῦ ἄσματος, τῆς ποιήσεως καὶ τῆς τέχνης. Παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν οὐδεὶς ἀγὼν ὑπάρχει μετὰ τοῦ πεπερασμένου καὶ τοῦ ἀπείρου, τοῦ ἀνθρωπίνου καὶ τοῦ θείου. Οὐχὶ ἀπλῶς ἡ δημιουργικὴ δρᾶσις τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ καλλιτέχνου, ἀλλ' αὐτὴ αὐτὴ ἡ ζωὴ μετὰ τῶν ἔργων καὶ τῶν λογισμῶν αὐτῆς κεῖται ἐν τῇ ἐπικρατεῖα τοῦ θείου.

Παρὰ ταῦτα οὐχὶ πολὺς χρόνος παρῆλθε μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, καθ' ἣν ἡ φιλοσοφία ἀνεκάλυπτεν ἐπὶ τέλους καὶ εὐθαρσῶς ἐκήρυττεν, ὅτι οἱ θεοὶ τῶν μύθων οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ δημιουργήματα ἀπλῶς τῆς εὐστρόφου φαντασίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ κάτοπτρον περαιτέρω τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῶν ἡθῶν τῶν τιμώντων καὶ λατρεόντων αὐτοὺς λαῶν. Οὕτω περιήλθεν ἡ φιλοσοφία εἰς τινὰ κατάστασιν ἀντιθέσεως πρὸς τὴν πίστιν καὶ τὴν θρησκείαν τοῦ λαοῦ. Οἱ προσωπικοὶ θεοί, οὓς ἐτίμα καὶ ἐλάτρευεν ὁ λαός, οὐδεμίαν θέσιν εἶχον ἐν αὐτῇ. Οὗτοι μόνον ὡς παραστάσεις καὶ σύμβολα ἀπλῶς τῶν φυσικῶν δυνάμεων ὑπῆρχον περαιτέρω ἐν αὐτῇ. Οἱ φιλόσοφοι διδάσκουσιν, ὅτι οἱ θεοὶ οὐδαμῶς ἀσκοῦσι προσωπικὴν τινὰ δρᾶσιν ἐν τῇ περιοχῇ τῶν φυσικῶν γεγονότων καὶ οὕτως ὥθοῦσι τούτους ἀνεκδοκίμως εἰς τὸ διάστημα ἐκεῖνο, ὅπερ ἐκτείνεται μετὰ τῶν ἀστέρων κυρίως. Ἐκεῖ

διάγουσιν οὗτοι ἡσυχον καὶ μακάριον, ἀδρανῆ καὶ ἀπερίσπαστον βίον, μακράν δηλαδὴ πάσης ἀναμείξεως ἐν τοῖς γεγονόσι τοῦ κόσμου τούτου. Τὴν θέσιν τῶν πολυαρίθμων θεῶν κατελάμβανε βαθμηδὸν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις καθολικὴ τις παράστασις τῆς ἀδιασπάστου καὶ ἐνιαίας θεότητος, ἣτις κατεῖχεν ἀπεριόριστον δύναμιν καὶ ἰσχὺν ἐπὶ τοῦ σύμπαντος κόσμου. Διὰ τῶν ἀπὸ τοῦ τετάρτου αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον πληθυνομένων ἐν Ἀθήναις σχολῶν, διὰ προφορικῶν διαλέξεων καὶ διδασκαλιῶν, διὰ τῶν θεατρικῶν ἔργων καὶ τέλος διὰ τῆς εὐρέως διαδεδομένης γραμματείας, ἣτις ἐνεφάνιζε σύνθεσιν καὶ ὑφὴν ἄλλοτε μὲν αὐστηρῶς φιλοσοφικοῦ, ἄλλοτε δὲ ἅπλῳ ἐπιστημονικοῦ ἢ λαϊκοῦ, χαρακτῆρος, διεδίδοντο αἱ ἰδέαι αὗται μέχρι καὶ τῶν ἀπωτέρων ἔτι στρωμάτων ἢ κύκλων τοῦ λαοῦ. Τὰ ἔθιμα τῆς λατρείας διεσφζοντο, ἐννοεῖται, περαιτέρω ἄνευ περιορισμοῦ τινος καὶ μόνον μικρὸς τις ἀριθμὸς ἀνθρώπων ὑπῆρχεν, οὓς τις θὰ ἠδύνατο, ὅπως κυρίως τε καὶ ῥητῶς «ἀθέους» ὀνομάσῃ. Κατὰ τοὺς ἐλληνιστικούς χρόνους ζωογονεῖται καὶ ζωηρῶς τονοῦται παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν ἅπαξ ἔτι τὸ θρησκευτικὸν ἐκεῖνο πνεῦμα τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ δὴ καὶ ἔνεκα τῆς ἐξ Ἀνατολῆς κυρίως εἰσροῆς εἰς τὸν βίον αὐτῶν παντοειδῶν ρευμάτων πίστεως καὶ λατρείας, ὧν ἄνευ ἀναντιρρήτως πολλὸν πρότερον θὰ ἐκάμπτετο καὶ θὰ συνετρίβeto τὸ πνεῦμα τοῦτο. Ὁμολογητέον πάντως, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἡ ἀρχαία θρησκεία ἀπώλεσε βαθμηδὸν τὴν παλαιὰν αὐτῆς αἴγλην καὶ ἰσχὺν καὶ περιέπεσε κατ' ὀλίγον εἰς περιβάλλον τι ἐκτάκτως σκοτεινὸν καὶ μεστὸν παντοειδῶν δαιμόνων ἢ μυστηρίων ἔτι περιέργων τε καὶ ἀνερμηνεύτων, οὗ ἔνεκα ἀνεκαλοῦντο αὖθις εἰς τὴν ζωὴν αἱ ζοφώδεις ἐκεῖναι καὶ ἀσέληνοι νύκτες τῶν παντοειδῶν καὶ ποικίλων ἔργων τῆς γοητείας καὶ τῆς μαγείας. Παρὰ ταῦτα πανταχοῦ ἐκεῖ, ἔνθα ἐδέσποζεν ἀληθὲς φιλοσοφικὸν πνεῦμα καὶ γνησία θρησκευτικὴ διάθεσις, δι' ὧν τόσον ἐν τῇ ζωῇ, ὅσον καὶ μετὰ θάνατον ἐξησφαλίζετο παρὰ τοῖς ἀνθρώποις στάσις τις μεγαλοπρεποῦς ἀπαθείας καὶ εὐτολμίας ἀνδροπρεποῦς, ἐκυριάρχουν ὅπωςδῆποτε οἱ νέοι ἐκεῖνοι ἐναντὶ τῆς φύσεως λογισμοί, αἱ λεπταὶ ἰδέαι, αἱ ὑψηλαὶ παραστάσεις καὶ τὰ σεμνὰ συναισθήματα, ὡς ταῦτα πάντα ἐδημιούργησε καὶ διεμόρφωσεν ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη.

Ἀναντιρρήτως ἔχομεν ἐνταῦθα πρὸ ἡμῶν τὴν εἰκόνα προοδευτικῆς τινος διασπάσεως τῆς λαϊκῆς θρησκείας, παρὰ ταῦτα ὁμως σὺν ταύτῃ συντελεῖται ἔτι καὶ ὑψηλὴ τις τοῦ ἀνθρώπου πνευματικὴ ἀνύψωσις εἰς περιοχὰς ὀρθοτέρας ἀναγνωρίσεως καὶ κατανοήσεως τῶν ἀπειραρίθμων γεγονότων τοῦ κόσμου καὶ βαθυτέρας περαιτέρω ἀντιλήψεως τῆς ὑφῆς καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, δι' ὧν πάντων ἐδημιουργοῦντο καθαρώτεραι καὶ λεπτότεραι παραστάσεις ἀναφορικῶς πρὸς τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος καὶ τὰ παντοειδῆ ἐν γένει διδάγματα τῆς θρησκείας. Ἐνταῦθα πρόκειται ἡμῖν τὸ γεγονὸς ἀναγκαίως τινὸς καὶ ἀφύκτου πνευματικῆς καὶ ἡθι-

κῆς διαδικασίας, ἥτις πηγάζει φυσιολογικῶς ἐκ τοῦ ἐσωτερικοῦ κόσμου τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐκ τῶν ιδίων αὐτοῦ νόμων καὶ ἀρχῶν. Τόσον ἡ μυθική, ὅσον καὶ ἡ ὀρθολογιστική, ἀντίληψις καὶ θεωρία τοῦ κόσμου προέρχονται ἐκ τῶν αὐτῶν βαθυτάτων περιοχῶν τῆς ἐλληνικῆς ἢ καὶ τῆς ἀνθρωπίνης ἐν γένει ψυχῆς, ἐκ τῶν θείων καὶ πανσέπτων περιοχῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου μετὰ τῆς πρωταρχικῆς αὐτοῦ καὶ ἀγνῆς πνευματικότητος. Τόσον ἡ μυθική, ὅσον καὶ ἡ ὀρθολογιστική, θεωρία τοῦ κόσμου ἀποτελοῦσι πολύτιμον προῖόν τοῦ ἐν αὐτῷ τῷ ἀνθρώπῳ δρῶντος καὶ ὑπερφυῶς δημιουργοῦντος θείου καὶ ἀθανάτου πνεύματος. Διὰ τῆς ἐξωθήσεως ἢ ὑπερνικήσεως τῆς μιᾶς τῶν θεωριῶν τούτων ὑπὸ τῆς ἐτέρας ἐπιδιώκει ὁ Ἕλλην ἐκάστοτε ἀλλοίωσίν τινα κυρίως ἢ μεταμόρφωσιν τῶν εἰς τὸ θεῖον ἀναφερομένων παραστάσεων καὶ ἰδεῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μεταλλαγὴν τινα περαιτέρω ἢ τροποποίησιν τῆς ἀντιλήψεως, ἣν οὗτος ἔχει περὶ ἑαυτοῦ καὶ τοῦ κόσμου ἐν γένει.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩ. ΜΕΡΕΝΤΙΤΗΣ